

Етносоціологія. Терміни та поняття. Навчальний посібник, 2003.

**Етносоціологія:
Терміни та поняття**

Вступне слово

Формування нових навчальних чи наукових дисциплін вимагає інтенсивної роботи над понятійно-термінологічним апаратом. Останній є одним із свідчень того, що нова дисципліна існує. Щодо етносоціології, то це - дійсно найновіша галузева соціологія. Її формування розпочалося два-три десятиліття років тому, причому майже синхронно на колишньому радянському просторі, в Європі й Сполучених Штатах Америки. Поштовху цьому процесові надали особливості етнонаціонального розвитку поліетнічних країн, зокрема зростання ролі етнічного фактора у їхньому суспільному житті й відчутне загострення стосунків між етнічною більшістю та меншостями (а подеколи й між самими меншостями), яке час від часу переростало у міжетнічні конфлікти.

Власне сама наука етносоціологія виокремилася із середовища соціогуманітарних наук завдяки великому масиву емпіричного матеріалу зі сфери міжетнічних відносин, який потребував методів та методик аналізу й вибудови спеціальних теорій, у рамках котрих можна було б адекватно інтерпретувати закономірності та особливості виникнення та розвитку специфічних соціумів (етнічних спільнот), структурні зв'язки у рамках цих соціумів та відносини у середині таких соціумів (між окремими її структурними елементами) та стосунків цих соціумів з іншими видами соціальних груп. Таке насичене внутрішнє "наповнення" вимагає відповідного

зовнішнього оформлення – термінів, котрі змогли б найбільш точно відтворити сутність явища. В Україні робота над формуванням понятійно-термінологічного апарату етносоціології розпочалася з середини 1990-х років, передусім у Центрі етносоціологічних та етнополітичних досліджень (існував з 1990 по 2000 рр.) Інституту соціології НАН України, зокрема у рамках досліджень етнопонаціональної структури українського суспільства, низки етнічних спільнот, міжетнічної взаємодії та етнополітики. Базовими у цьому відношенні були етнологія, етнографія, етнолінгвістика – науки зі своїм понятійно-термінологічним апаратом, що певною мірою міг обслуговувати етносоціологію, яка щойно започатковувалася. Однак, оскільки соціологічне знання (передусім за структурою) відрізняється від такого в інших науках, то, безумовно, необхідною є інтенсивна робота з пошуку й інтерпретації термінів, які відтворювали б сутність етносоціології як спеціальної галузевої соціології.

Першим помітним кроком у цьому напрямку можна вважати появу частини I “Етнічного довідника (Терміни та поняття)”, створеного згаданим Центром етносоціологічних та етнополітичних досліджень та Міністерством у справах національностей та міграції (1997 р.).

Дана праця є наступною спробою формування понятійно-термінологічного апарату етносоціології й пропонується як навчальний посібник для курсу “Етносоціологія”, який викладається у кількох університетах України. До нього включені базові терміни та поняття, які використовуються в етносоціології, а також терміни, дотичні до етносоціологічних явищ. У підготовці навчального посібника взяли участь викладачі факультету соціології та психології Київського національного університету імені Тараса

Шевченка та співробітники наукової частини цього ж факультету, які виконують науково-дослідну тему “Аналіз етнонаціональної структури та міжетнічної взаємодії в українському суспільстві”.

Структурно посібник поділено на відповідні тематичні розділи. У них пояснюються етносоціологічні терміни за принципом переходу від більш загальних понять, які формують основні напрями етносоціології, до більш специфічних, що ними оперують у конкретних дослідженнях вузької проблематики. Викладений матеріал супроводжуються навчально-методичними складовими - контрольними запитаннями і завданнями, списком рекомендованої літератури.

ЕТНОСОЦІОЛОГІЯ

— наука, що досліджує параметри соціальної структури народів (в етнічному, а не політичному значенні терміна), вагомі явища культури різних етносів, взаємообумовленість змін у культурі, зокрема у мові, побуті, етнічних орієнтаціях, закономірності й особливості міжетнічних стосунків. Одним із головних завдань етносоціології є з’ясування механізму відтворення етнічних явищ, їхньої взаємодії з суспільними явищами того чи іншого соціального організму.

Етносоціологія є міждисциплінарною наукою, вона виникла на межі соціології та етнографії (етнології). Її предметом стали соціологічно релевантні зв’язки та відносини в середовищі етнічних спільнот як соціумів (систем) та за їхніми межами, а також при взаємодії один з іншим. Етносоціологія вивчає комунікації homo ethnikos (людини етнічної) та суспільства. До структури етносоціології належать соціологія етносу як соціокультурної

комунікативної системи, вивчення проблем етнічної ідентифікації та етнічної стратифікації; соціологія етнічних (національних) меншин та діаспор, мігрантських груп; соціологічне дослідження міжетнічних (міжнаціональних) конфліктів; вивчення проблем соціальної адаптації в різних етнокультурних середовищах, проблем етнорегіоналізму та етносепаратизму, міжетнічної взаємодії.

Основними функціями етносоціології є теоретико-когнітивна, прогностична, просвітницька.

Етносоціологія як окрема галузь соціологічних знань почала формуватися у 20—30-ті рр. ХХ ст. у Німеччині та Сполучених Штатах Америки. На території колишнього Радянського Союзу вона виокремлюється в 1960—1970-ті рр., що було пов'язано з усвідомленням необхідності адекватного проникнення у сутність суспільних явищ, зміст котрих великою мірою визначався етнічною специфікою країни чи її окремих регіонів. В Україні етносоціологія як наука формується починаючи з кінця 1980-х років і зосереджує увагу на дослідженнях поліетнічного характеру українського суспільства, статусу українського етносу й етнічних меншин, процесів у їхньому середовищі та їхньої взаємодії. Основними науковими осередками, де формуються теоретичні засади етносоціології та здійснюються етносоціологічні дослідження, є Центр етносоціологічних та етнополітичних досліджень (1991-2000 рр.) Інституту соціології НАН України, відділ етносоціології Інституту мистецтва, фольклору та етнології ім. М.Т.Рильського НАН України, науково-дослідницька група філософії, соціології етносу і нації Інституту філософії НАН України. У Київському національному університеті ім. Тараса Шевченка, Національному університеті “Києво-Могилянська Академія” та у Міжнародному

Соломоновому університеті (м. Київ) читається спецкурс “Етносоціологія”.

ЕТНОСОЦІОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

Методичні проблеми етносоціологічного дослідження пов’язані з особливостями об’єкта та предмета цієї навчальної та дослідницької дисципліни. **Об’єктом** цієї дисципліни виступають етнічні спільноти суспільства (етноси, нації, етнічні (національні) меншини; субетнічні групи; мігрантські групи; діаспорні спільноти тощо). **Предметом** етносоціології є вивчення соціальних аспектів розвитку та функціонування етнічних спільнот, взаємозв’язків особистості, що включена у ці спільноти, та соціального середовища.

Особливості вибірки етносоціологічного дослідження.

Важливо мати повний список усіх членів етнічної спільноти (ідеал). Тому маємо справу не з власне вибіркою, а цілеспрямованим вибором респондентів.

Методи відбору респондентів певної національності (етнічності).

Метод “фільтра”. За цією методикою опитується більш широкий масив, ніж потрібно для вирішення завдання дослідження. Частина питань задається тільки представникам етнічної спільноти, яка є об’єктом конкретного етносоціологічного дослідження. “Фільтром” тут є питання про національну (етнічну) належність. Кінцева вибірка формується не *до*, а *після* проведення опитування. Власне масив тих, хто опитується, поділяється на дві підвибірки: основну (тільки представники даної етнічної спільноти) і додаткову,

тобто ті, хто попав у попередню вибірку, але не належить до етнічної спільноти, яка досліджується.

Метод снігового кому (“snowball”). Застосовується тоді, коли етнічна спільнота багаточисельна і розселена компактно у рамках одного населеного пункту. Формування вибірки у цьому випадку починається з вибору кількох “стартових точок”, “стартових персон”. Найкраще формувати вибірку методом снігового кому через товариства, центри, національні школи і т.д.

Метод відбору за непрямими ознаками, тими що пов’язані з національністю (етнічністю) , наприклад, за прізвищем, зокрема у списках, підготовлених до чергових виборів.

Особливості опитування пов’язані з концепцією етноса, яка приймається у даній програмі. Головна методологічна проблема — подолання міжкультурної дистанції між дослідником і об’єктом дослідження.

Для анкетування й інтерв’ювання необхідна більш глибока культурологічна підготовка дослідника та інтерв’юера щодо обраного об’єкта дослідження.

Особливої уваги в етносоціологічному опитуванні (інтерв’ю) вимагають наступні моменти:

1) мова інструментарію (анкета та бланк інтерв’ю):

Як правило, анкета перекладається на мову респондента, або ж подається двома мовами (наприклад українською та кримськотатарською). Для контролю якості перекладу необхідний подвійний переклад (скажімо, переклад з української на кримськотатарську і незалежним перекладачем з кримськотатарської на українську);

2) мова інтерв’ю: інтерв’ю варто вести тією мовою, якою і респондент, і інтерв’юер володіють вільно; інакше варто

скористатися послугами перекладача. Необхідно мати на увазі, що перекладач в силу певних особливостей (соціальний статус, психологічні особливості, етнокультурні орієнтації тощо) може впливати на результати інтерв'юєрування;

3) особистість інтерв'юєра. Групи інтерв'юєрів варто формувати із представників різних національностей; варто виключати інтерв'юєрів з крайніми поглядами на етнополітику та етнокультурний розвиток народів.

Джерельна база етносоціологічного дослідження:

1) переписи населення, які містять питання про національність чи то етнічність, рідну мову.

2) поточний облік населення, які містять особисті характеристики представників тих чи інших етнічних спільнот:

- а) архіви відділів ЗАГС;
- б) картотеки паспортних столів;
- в) домові та господарські книги.

3) Відомічні джерела. Звітність, передусім таких відомств, як Державного комітету у справах національностей та міграції,

Міністерства освіти і науки,

Міністерства культури та мистецтв;

Державного комітету радіо та телебачення.

4. Опубліковані матеріали, серед них довідково-енциклопедичні; статистичні збірники; матеріали до історії та сучасного стану етнічних спільнот; (про національно-культурні товариства); періодична преса та художня література.

Програма етносоціологічного дослідження — це наукова робота теоретичного характеру: від неї залежить цілеспрямованість дослідження, можливість отримання науково значущих, достовірних матеріалів. Програма включає: 1) формулювання проблеми

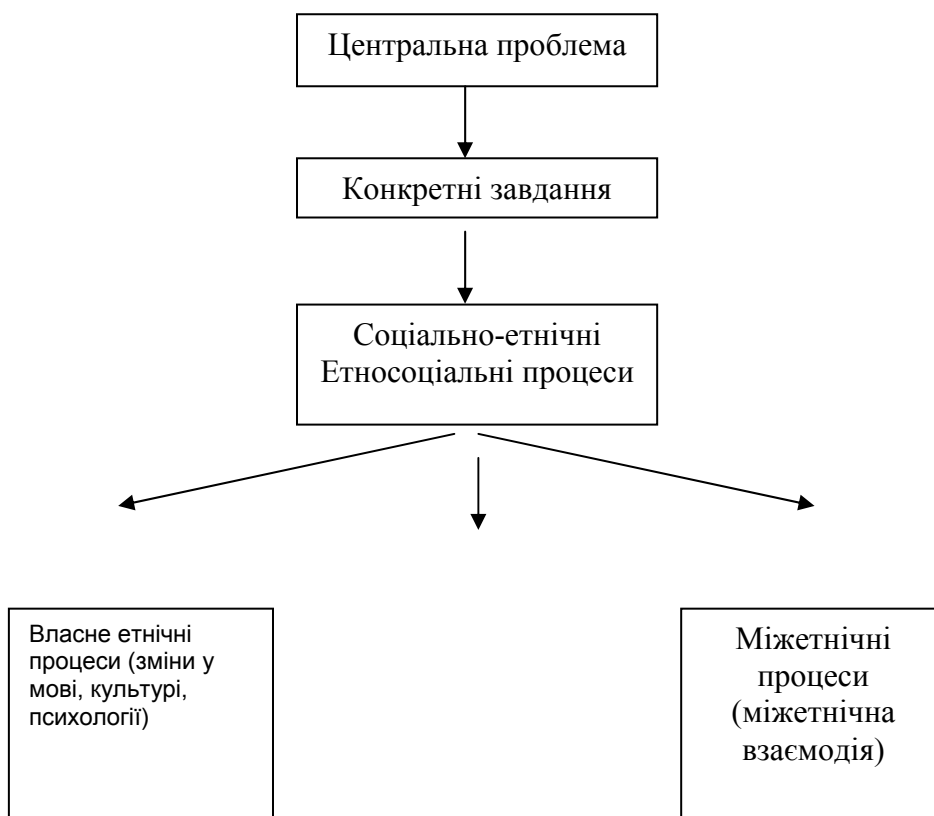
дослідження; 2) визначення його цілей та завдань; 3) з'ясування операціональних понять; 4) гіпотези, які варто перевірити; 5) визначення об'єктів дослідження; 6) визначення одиниць дослідження (вибірка); 7) розробку методичних засобів збору інформації; 8) прийоми аналізу і узагальнення матеріалів (процедури соціологічного дослідження).

Проблеми етносоціологічного дослідження можуть мати теоретичний чи прикладний характер, або ж

На прикладі конкретної теми етносоціологічного дослідження “Оптимізація соціально-культурних умов розвитку та консолідації етнічних спільнот України” пропонуємо визначити основні компоненти програми:

1) Об'єктом тут виступають етнічні спільноти України.

2) Предмет — умови, які сприяють розвитку та консолідації етнічних спільнот.

Позаєтнічні процеси
(урбанізація, зміни у
соціальному
середовищі)

Оскільки соціальні характеристики особистостей, які включені в етнічні спільноти є надто важливими, то при підготовці програми етносоціологічного дослідження важливо звернути увагу на такі моменти:

первинна соціалізація (сім'я, школа, тип поселення); сучасні умови соціалізації (трудова діяльність, суспільна (громадська) діяльність, побутові, культурні); соціальна мобільність (вертикальна, горизонтальна, міжпоколінна та внутрішньопоколінна); особливості національної, етнічної, інтернаціональної культурної орієнтації.

Етнос — це особливий вид спільності людей, яка утворилася історично й є особливою формою їхнього колективного існування. Ця спільнота формується й розвивається об'єктивним історичним шляхом, вона не залежить від волі окремих людей, які до неї входять, і здатна до стійкого багатовікового існування за рахунок самовідтворення. Основні якісні характеристики етносу — мова, специфічні елементи матеріальної та духовної культури (звичаї, обряди, норми поведінки), релігія, самосвідомість. Основними

формами існування етносу, ідентифікованими на сьогоднішній день, є плем'я, народність, нація. Головною умовою виникнення етносу є спільна територія та мова. Однак історії відомі непоодинокі випадки, коли етноси утворюються із різномовних груп населення (наприклад, у країнах Америки). Етнічна самосвідомість виступає одним з найважливіших атрибутів та маркером етносу; реальним виявом останньої є використання загальної самоназви (етноніму), наприклад, український, російський, німецький, французький етнос.

Варто підкреслити, що наявність етнічної самосвідомості у тієї чи іншої людини та її вияв через участь в діяльності етнічних організацій, у підтриманні етнічної культури, традицій, звичаїв свідчать про можливість реалізації фундаментального права меншин, права співвіднесення себе з тією чи тією *етнічністю*.

У формуванні, підтриманні та розвитку етнічної самосвідомості, як і в існуванні самого етносу, вирішальну роль відіграють діахронні інформаційні зв'язки, що забезпечують тяглість етнічної інформації. Ця особливість буття етносу відрізняє його від нації, для якої визначальними є синхронні, існуючі в одному й тому ж часовому просторі, зв'язки. Етноси можуть існувати компактно й дисперсно, зберігаючи безпосередньо чи опосередковано інформаційні зв'язки, у межах однієї держави і у кількох державах (український, єврейський, литовський та багато інших).

Структуру етносу можна визначити за двома вирішальними факторами: 1) за характером його розміщення у сучасному світі; 2) за рівнем етнічної самосвідомості та *самоідентифікації* окремих його частин або ж окремих його представників. Ці два фактори пов'язані між собою, оскільки характер розміщення, безумовно, впливає на ступінь усвідомлення себе приналежним до етносу. Якщо ми беремо до уваги перший чинник, то, скажімо, український етнос

складається із двох структурних елементів. Перший — це ядро українського етносу, що розміщене на території України; другий — це ті частини сукупності української людності, які перебувають в іноетнічному оточенні, на території інших *етнополітичних організацій (ЕПО)*. За даними довідника «Зарубіжні українці» вихідці з України та їхні нащадки мешкають нині у 38 країнах світу.

Більш складною виявляється структура українського етносу (але і більш адекватною), коли в основу покладено фактор етнічної самосвідомості, а зрештою й *самоідентифікації* представників його ядра та діаспорних частин. У цьому випадку можна скористатися схемою, що свого часу запропонував відомий англійський етнолог Е.Сміт і згідно з якою структуру кожного етносу можна подати у вигляді трьох кіл: 1) ядро; 2) маргінальний прошарок; 3) етнічні категорії.

Представникам ядра українського етносу властивий найвищий ступінь самосвідомості й самоідентифікації з українським етносом. Ядро, безумовно, знаходиться на території України. Однак варто застерегти, що межі ядра українського етносу, визначені за фактором етнічної самосвідомості, не співпадають з тими межами, що визначаються за фактором розміщення. У першому випадку вони значно вужчі, ніж у другому, адже не кожного українця України можна віднести до людей з високим ступенем української етнічної самосвідомості, тобто не кожен є таким, хто не лише маніфестує своє українське походження чи приналежність до українського етносу, але й сприяє генеруванню, репродукції української *етнічності*.

До маргінального прошарку є підстави віднести тих, кому властива «подвійна, потрійна самосвідомість». Остання формувалася внаслідок того, що представники українського етносу перебувають

під впливом інших етнічностей, мешкаючи або поряд з представниками інших етносів, або ж в умовах іноетнічного середовища. У результаті інтенсивної взаємодії з ними відбувається процес *маргіналізації* особи, яка постійно перебуває на межі двох або кількох етносів, а відповідно й культур і менталітетів.

Таким чином, до маргінального прошарку українського етносу є всі підстави віднести певну частину поселенського ядра представників інших етносів, які мешкають в Україні (до останніх належать передовсім ті, хто дисперсно розселений в україноетнічному оточенні й не має інтенсивних контактів з представниками свого або ж, зважаючи на високий ступінь русифікації населення України, російського етносів) й практично всю, за окремими винятками, українську діаспору. Такі випадки мають місце тоді, коли громадяни інших країн українського походження зберігають українську етнічність в умовах іноетнічного середовища і їхня діяльність стимулює розвій української етнічності в Україні. Таких «окремих випадків», після проголошення незалежності й надання можливості іноземним громадянам українського походження брати участь у розбудові української держави, набирається чимало.

До етнічних категорій пропонується зараховувати тих індивідів, котрі практично втратили свою українську етнічність і лише їхнє походження вказує на їхню приналежність до українського етносу чи то на їхній зв'язок з ним.

Ареал етнічний — територія, на якій концентрується значна частина представників того чи іншого *етносу*. Етнічні ареали зустрічаються практично в усіх *поліетнічних країнах*. Найчастіше вони утворюються у таких випадках: 1) у результаті формування

етнічних спільнот на основі відповідних племен; 2) за умов компактного розселення представників того чи того етносу, які прибули до країни на постійне місце проживання; 3) внаслідок появи нових держав і довільного формування їх кордонів. Прикладами етнічних ареалів у сучасній Україні є: болгарський у Болградському районі Одеської області, грецький у Приазов'ї, угорський у Закарпатті, румунський етнічний ареал в Чернівецькій області, гагаузький в Одеській області. Як правило, у межах етнічного ареалу найбільш ефективно зберігаються традиції, звичаї, елементи культури та побуту тих чи тих етнічних спільнот. У 1920-1930-і роки етнічні ареали були основою утворення національних районів німців, болгар, євреїв, поляків тощо. Останніх у 1931 р. нараховувалося 25, а національних сілрад — 811. Сьогодні етнічні ареали відіграють важливу роль у структуруванні етнічних меншин України, що передовсім виявляється у функціонуванні етнічних організацій тих чи тих спільнот. На території етнічних ареалів великою мірою можуть реалізуватися як фундаментальні права спільнот (співвіднесення себе з тією чи іншою етнічною спільнотою (*етнічністю*)), так і компенсаторські права (можливість формувати свої організації, відкривати школи з етнічними мовами навчання, створювати свої художньо-мистецькі колективи, засновувати етнічні засоби масової інформації тощо).

Етнічний ареал є найбільш продуктивним полем для етносоціологічного дослідження, зокрема коли мова йде про внутрішньогрупові процеси, про перспективи відтворення й збереження етнічної спільноти як специфічного соціуму.

Анклав етнічний — у сучасній етнології та етносоціології цей термін використовується для визначення певної невеликої

території у поліетнічній країні, заселеної переважно представниками одного етносу. Етнічні анклавні відзначаються певною замкненістю, відокремленістю від довколишнього середовища й самоорганізацією внутрішнього життя. Поняття “етнічний анклав” в етносоціології застосовується для аналізу поселенських структур етнічних спільнот та з’ясування закономірностей і особливостей зв’язків в середовищі тієї чи іншої спільноти, простежування внутрішньогрупової динаміки, соціальної мобільності, етнічного статусу особи. Етнічні анклавні утворюються у результаті переселенських рухів чи внаслідок поділу територій, що належали одній державі, між кількома державними утвореннями. Як правило, етнічні анклавні зустрічаються у великих поліетнічних містах, або ж як окремі сільські поселення в іноетнічному довкіллі. Показовим прикладом етнічних анклавів є китайські, японські, корейські райони у великих містах Сполучених Штатів Америки. В Україні етнічні анклавні у їх класичному значенні відсутні.

Діаспора — від грецького слова “diaspora”, що означає розсіяння, перебування певної частини *народу* поза межами країни свого походження. Поняття “діаспора” тривалий період пов’язувалося лише з євреями, які від часу Вавілонського полону опинилися поза своєю первісною батьківщиною — Іудеєю та Самарією — й розпорозилися по світу. Згодом словом “діаспора” стали іменувати й розсіяння поза своїми країнами інших народів — вірменів, греків, індійців, поляків тощо.

Таким чином, базовою ознакою феномену діаспора є перебування певної *етнічної спільноти* людей за межами своєї історичної батьківщини (території) в іншоетнічному оточенні. Але

цією ознакою зміст поняття “діаспора” далеко не вичерпується. Як слушно зауважують російські соціологи Ж.Тощенко і Т.Чаптикова, діаспора — це не просто “шматочок” одного народу, що проживає серед іншого народу, а така етнічна спільнота, котра має основні або важливі характеристики національної самобутності свого народу, зберігає їх, підтримує і сприяє їх розвиткові: мови, культури, свідомості. Не можна назвати діаспорою, приміром, групу осіб, які хоч і представляють певний народ, але стали на шлях *асиміляції*, на шлях зникнення їх як гілки даного етносу. Діаспора має деякі організаційні форми свого існування — земляцтво, національно-культурну організацію або й певний політичний рух. Зрештою, сутнісною ознакою діаспори є здійснення нею функції соціального захисту своїх членів. Згадані дослідники пропонують таке узагальнююче визначення діаспори: це стійка сукупність людей одного *етнічного походження*, що проживає в іншоетнічному оточенні за межами своєї історичної батьківщини (або за межами ареалу розселення свого народу) і створила соціальні інститути для розвитку та функціонування даної спільноти.

Звичайно, конкретні форми існування діаспор, як і історії формування конкретних діаспор досить різноманітні. Діаспорам притаманні не тільки спільні ознаки, але й специфічні риси, які проявляються у їхньому внутрішньому житті, а також в системі суспільних відносин, демографічних процесах, соціальній структурі, культурі і побуті відповідних країн. Це можна наочно проілюструвати на прикладі феномену української діаспори.

Д.українська — сукупність українців (осіб українського походження), які проживають за кордоном, за межами України. Термін “українська діаспора” утвердився в дослідницькій і

публіцистичній літературі відносно недавно. Раніше говорили про українців поза межами України (територіального ядра етносу), про українські меншини у сусідніх країнах, про емігрантів, в окремих випадках — про політичну еміграцію, про українських колоністів і колонізацію або про етнічних українців, які в іншоетнічному оточенні були об'єктом асиміляції, різного ступеня інтегрування та відчуження від материнського етносу.

Еволюція самоназв і назв груп українців, які з різних причин і в різні періоди покидали рідні землі й оселялися на більший чи менший термін за кордоном, а також історичне підґрунтя та закономірність появи означення “української діаспори” глибоко розкриті в цікавій розвідці американського вченого, дійсного іноземного члена НАН України В.Маркуся “Чому діаспора: спроба ідентифікації поняття”, що нею відкривається перше число збірника “Українська діаспора” (1992 р.). Спочатку українців, які в пошуках кращої долі прямували, зокрема, до Америки, місцеві жителі називали просто іммігрантами (від лат. *immigro* — вселяюсь, в'їжджаю). В деяких країнах українців, як й інших європейців, що оселялися за океаном, часто називали також колоністами. В Канаді, а ще більше в Південній Америці, поселенців на фермах, не зважаючи на те, чи вони походили з колонізаторських країн чи ні, називали колоністами, а їхні поселення — колоніями. Так само подекуди називалися окремі поселення, частина міста, більш або менш компактно заселена представниками якоїсь національності, чи й ціла етнічна спільнота в даній місцевості, наприклад, німецька колонія, українська колонія тощо. Проте цей термін згодом вийшов з ужитку й нині застосовується лише в спеціальній літературі.

Після Першої світової війни українців, які жили за океаном, уже не можна було назвати іммігрантами. Майже половина з них

народилася в країнах поселення, а іммігрантами були хіба що їхні батьки чи діди. Самі себе вони, залежно від того, що вважали за потрібне в конкретний момент підкреслити — свою етнічну чи політичну належність, — називали американськими, канадськими, бразильськими українцями чи, навпаки, українськими американцями, канадцями, бразильцями тощо.

Внаслідок поразки національно-визвольної боротьби 1917-1920 рр. десятки тисяч українців змушені були через політичні причини покинути батьківщину й емігрувати за кордон. Відповідно, вони називали себе емігрантами. Поняття “еміграція” підкреслювало факт нетривалості виїзду та перебування за рубежем.

Початкова настанова на “тимчасовість” перебування за кордоном відбилася на всьому способі життя політичних емігрантів. Більшість із них не тільки не докладала зусиль для інтегрування в суспільства країн поселення, а, навпаки, всіляко опиралася цьому. Емігрант, який ставав на шлях натуралізації (набуття громадянства країни поселення), вважався мало не ”втраченою” для української національної справи людиною. Показовим із цього погляду був характер стосунків між політичними емігрантами та давнішими українськими поселенцями в окремих європейських державах, наприклад, в Югославії. Хоча і ті, й інші вийшли з одного етносу, їм було важко знайти спільну мову. Діяльність українських політичних емігрантів мало цікавила давніших поселенців та їхніх нащадків, які на той час уже становили інтегральну частину суспільства країни поселення, жили інтересами передовсім своєї нової, а не історичної батьківщини. Зі свого боку, політичні емігранти ніяк не могли зрозуміти такої, за влучним висловом професора М.Сосновського, “поселеної філософії” старих емігрантів. На цьому ґрунті нерідко доходило навіть до конфліктів.

І все ж намагання міжвоєнних українських політичних емігрантів політизувати давніші українські громади, що утворилися внаслідок економічної еміграції, не були марними. Особливо помітний вплив справили міжвоєнні емігранти на політизацію українських поселень за океаном. Не тільки ті з них, що в 1920-х – 1930-х рр. переїхали з Європи за океан на постійне проживання, а й ті, що навідувалися сюди тимчасово, спричинилися до розбудови своєрідних аналогів політичних організацій, котрі діяли на еміграції в європейських країнах.

Політичні емігранти, які становили більшість другої хвилі масової еміграції за межі України, поповнили українські громади майже в усіх країнах перебування українців. У зв'язку з тим, що загальний освітній рівень цих емігрантів був значно вищий, ніж у вихідців з України попередніх років, вони швидше пристосовувалися до нових умов і брали активнішу участь у громадському житті. З цього середовища вийшло багато лідерів громадсько-політичних та культурно-освітніх українських організацій у різних країнах. Оскільки ця частина зарубіжних українців задавала, так би мовити, тон усім українським громадам, термін “українська еміграція” згодом поширився й на попередніх поселенців та їхніх нащадків, хоча, як справедливо зазначає В.Маркусь, із соціологічного та юридичного поглядів йому бракує точності.

Емігрантами називали й тих, хто залишив Україну в перебігу третьої хвилі масової еміграції, здебільшого політичних втікачів, які опинилися на Заході після 1945 р. Таким чином, термін “українська еміграція” певною мірою ідентифікував українську політичну еміграцію міжвоєнного та післявоєнного періодів. Але він уже не був адекватним стосовно їхніх дітей та онуків, а також тих

українців, що опинилися за межами України в інші історичні періоди.

Та й самі діти і онуки українських політичних емігрантів, для яких постійне перебування в країні народження стало цілком природним, не вважали себе емігрантами. Водночас вони не бажали відкинути чи заперечити своє українське походження. Вихід із цієї ситуації був знайдений у поверненні до самоідентифікації, яка побутувала до початку масової політичної еміграції та політизації давніх українських громад. Знову повертаються до вжитку такі самоназви, як “американські”, “канадські” і т. ін. “українці”. Інші ж, котрі ототожнювали себе передусім з країною проживання, віддавали перевагу визначенню, що підкреслювало правовий громадянський статус, — “американці”, “канадці” й т. ін. “українського походження” або “українські бразильці”, “українські австралійці” тощо. Дехто вирішував проблему співвідношення етнічної та національної (у західному розумінні терміна, тобто, державної) лояльності, визначаючи себе “через ризик” (hyphenated identity) — як члена американсько-української, канадсько-української, австралійсько-української й т. ін. спільноти.

Усе це, однак, не знімало з порядку денного проблему знаходження об’єднуючого поняття для ідентифікації всіх розсіяних по світу українців, враховуючи те, що за всієї різноманітності конкретних ситуацій і становища українських громад у різних країнах цим громадам притаманні певні спільні вартості та інтереси.

В Україні донедавна термін “українська діаспора” сприймався далеко не однозначно та був об’єктом гострих дискусій. Противники вживання цього терміна посилялися здебільшого на те, що поняття “діаспора” стосувалось і стосується винятково євреїв і провадити тут якісь аналогії з українцями не зовсім правомірно з наукового

погляду. Але першоосновою такого підходу була все ж політична кон'юнктура. Річ у тім, що, по-перше, термін “діаспора” підкреслює факт переважно недобровільного розсіяння людей одного етнічного походження; по-друге, в процесі розвитку діаспор недержавних народів неодмінно доходить до формування політичної ідеології, спрямованої на визволення історичної батьківщини й утворення власної незалежної держави. Саме з огляду на ці дві визначальні ознаки поняття “діаспори” його застосування стосовно до відірваної од материнського кореня частини українського етносу було неприйнятним для тих політичних і наукових кіл в Україні, які виступали за збереження її статус-кво у складі СРСР.

Із проголошенням незалежності української держави ставлення до терміна “українська діаспора” значною мірою змінилося. Цей термін якщо й не зробився загальноживаним, то, принаймні, набув поширення.

Сьогодні важко сказати, хто й коли став уживати термін “українська діаспора” для означення всіх людей українського походження за межами України. Ще в 1920—1930-х рр. цим терміном користувався визначний український політолог, етнолог і соціолог В.Старосольський. Остаточо ж він утвердився на початку 1980-х рр., коли в дев'ятому томі Енциклопедії українознавства з'явилася стаття під назвою “Українська діаспора”.

В основі поняття “українська діаспора” лежить визнання сучасних кордонів України як історичної та політичної реальності, а також наявності проживання українців у багатьох інших країнах на території кількох континентів. У деяких суміжних з Україною державах українці живуть на землях, здавна населюваних ними. Вони туди не емігрували, а є там корінним населенням. У точному розумінні слова вони не є “діаспорою”. Але, крім цієї категорії, тут є

й інші українці, які живуть розпорошено по всій території цих країн. Проблеми, ситуації та перспективи — правові, політичні, культурні, психологічні — тих і тих українців у межах однієї країни (наприклад, Польщі, Словаччини, Румунії, Росії) схожі між собою. При цьому вони становлять у даній країні одну спільноту інтересів та етнокультурного самовизначення. В межах політичних кордонів цих держав вони є меншістю і, незалежно від місця проживання, мають у ряді країн єдиний політико-правовий статус як національна меншина.

Склалася також певна спільність вартостей, внутрішньої солідарності та інтересів, зокрема спільність поглядів усіх зарубіжних українців на роль і долю України. Більше того, можна сказати, що саме моральний зв'язок з Україною дає відчуття певної єдності та спільності всім українським громадам, що реалізується у встановленні й розвитку багатьох зв'язків між ними: культурних, релігійно-церковних, професійних, економічних тощо.

Враховуючи домінування духовних, психологічних чинників у єднанні всіх українців, можна констатувати, що світове українство — це спільнота, передусім, соціально-психологічна.

Як уже зазначалося, поняття “українська діаспора” означає всю сукупність українців або ж осіб українського походження, що проживають за межами території України. Це поняття, якщо скористатися класифікацією, запропонованою В.Маркусем, охоплює різні категорії людей українського походження з різним ступенем зв'язків з історичною батьківщиною: українське населення на суміжних українських етнічних землях, які нині не входять до складу України; соціально-економічну еміграцію з України колонізаційного типу від початку ХІХ ст. до 1960-х-1970-х рр., спрямовану на Схід, головним чином в межах території колишнього

СРСР; соціально-економічну (заробітчанську) еміграцію з кінця ХІХ ст. переважно в західну півкулю; політичну еміграцію після 1917-1920 рр. та з кінця Другої світової війни; індивідуальних різного часу та з різних причин українських емігрантів, які в нових місцевостях свого перебування прагнуть зберегти етнічну ідентичність та підтримувати зв'язки з Україною.

Необхідно підкреслити, що будь-які статистичні дані про чисельність українців та про їхнє розселення в сучасному світі є, на жаль, досить умовними. Річ у тім, що не в усіх країнах враховується етнічне походження населення. А там, де це робиться, національна належність часто фіксується за країною виходу іммігранта. Тому значна кількість українців, які залишили рідну землю тоді, коли України як окремої політичної одиниці ще не існувало, записана в документах австрійцями, росіянами, румунами, поляками тощо. Крім того, є статистика державна, а є громадсько-культурних організацій і церковна. Їхні дані щодо етнічного складу населення суттєво відрізняються.

Потрібно брати до уваги й те, що донедавна українці в країнах Східної Європи та в республіках колишнього СРСР не мали змоги вільно самоідентифікуватися. Негативне ставлення влади до проявів національної (етнічної) самосвідомості та до прагнення зберегти свою національну культуру, що виявлялося в бракові умов для національно-культурного розвитку, у прихованій або й відкритій їх дискримінації, спричинили ситуацію приховування українцями своєї національності. Сучасні наукові дослідження засвідчують, що усвідомлення людиною своєї належності до певного етносу формується ще в дитячі роки й у дорослому віці, навіть в іншоетнічному оточенні, зазвичай не змінюється. А тому “зникнення” за даними урядової статистики фактично упродовж

життя одного покоління в колишньому СРСР, а також у ряді країн Східної Європи кількох мільйонів українців можна пояснити лише застосуванням щодо них дискримінаційних заходів (з етноцидом включно), що спричинило появу стійкого “етнічного жаху”.

Небезпідставність припущень щодо упередженості й недостовірності офіційної статистики підтвердив, зокрема, колишній міністр Російської Федерації у справах національностей та федеративних відносин В.Михайлов, зазначивши під час проведення в Москві у травні 1996 р. конференції “Діаспорні народи. Держава і суспільство”, що в Росії нараховується 6 млн осіб українського походження (за даними перепису 1989 р. в Російській Федерації проживало 4,3 млн українців). Утім, в українській (часом і в російській) пресі називаються цифри від 10 до 20 млн українців, які вираховуються авторами шляхом екстраполяції показників природного приросту та міграційного притоку українського населення до Росії. Результати урахування “прихованих” українців не тільки в пострадянських державах, а й в інших кранах світу приводять деяких фахівців до висновку про те, що загальна чисельність українського етносу має сягати 60-80 млн осіб.

Очевидно, такі припущення мають під собою певну реальну основу, однак недостатнє вивчення цього питання не дозволяє оперувати такими показниками як науково достовірними. Тому, незважаючи на існування чималої кількості доказів щодо неточності відтворення чисельності українців у світі офіційною статистикою, ми будемо дотримуватися саме її даних як найбільш вірогідних. Будемо сподіватися, що майбутні переписи населення дадуть нам правдивішу ніж та, що існує сьогодні, інформацію стосовно українців у різних країнах світу.

Беремо, отже, за основу визначення чисельності українців дані офіційної статистики, а там, де не ведеться облік етнічної належності чи етнічного походження населення, — статистику церковну та громадських організацій. Згідно з цими даними, в сьогоденному світі нараховується від 47 до 50 млн українців. У це число входять як ті, що усвідомлюють себе українцями, так і ті, які лише за своїм етнічним походженням частково чи цілковито є українцями. Останнє стосується насамперед тих українців, які проживають за межами нашої держави.

В Україні за даними перепису 1989 р. налічується трохи більше 37 млн українців. За її межами — від 10 до 13 млн. Тобто, кожен четвертий-п'ятий українець у світі проживає за межами своєї історичної батьківщини.

Хоча збереження етнічної самосвідомості є одним з найважливіших чинників формування та функціонування будь-якої діаспори, її загальний рівень в діаспорних частинах об'єктивно не може бути вищим за рівень самосвідомості чи самоідентифікації територіального (поселенського) ядра даного етносу. Слід враховувати, зокрема, що українці в умовах іншоетнічного оточення та необхідності інтеграції в місцеве соціокультурне середовище або не мали можливості підтримувати й розвивати українську етнічність (у колишньому СРСР за межами України), або ж українська етнічність, особливо для другого, третього і наступних поколінь, заважала чи, принаймні, не сприяла їхній соціальній мобільності (в країнах західного світу).

Отже, етнічна самосвідомість діаспори великою мірою зумовлюється тим, що діаспора перебуває за межами розселення основної маси членів етносу й існує у вигляді більших або менших етноареальних чи етнодисперсних вкраплень в іншоетнічному

середовищі. Оскільки така діаспорна етнічна група зазвичай менша за чисельністю проти етносу, на території якого вона проживає, її місце в етнічній структурі населення тієї чи тієї країни визначається також поняттям “етнічна (національна) меншина”.

В ряді держав Східної й частини Центральної Європи політико-правовий статус українців як національної меншини закріплено законодавчо. Це забезпечує певну державну підтримку зусиллям місцевих українських громад щодо збереження своєї самобутності, отримання освіти та інформації рідною мовою тощо. У більшості ж країн забезпечення національно-культурних потреб є справою самих етнічних груп, їхнього бажання, волі й організаційних зусиль.

З огляду на винятково важливу роль, яку відіграє інформація в процесі формування етнічної ідентичності та етнічного самоусвідомлення особи, етнос можна розглядати як особливу інформаційну систему. Відтворення етнокультурних та етноментальних рис членами етносу забезпечується на порядок вищою, як порівняти з міжетнічними контактами, інтенсивністю інформаційних зв'язків усередині етносу. Для цього етнос формує свою власну культурну підсистему, яка прагне набрати рис цілісності та здатності забезпечувати інформаційні потреби його членів.

Що ж до діаспорних груп, то їхня специфіка полягає в тому, що внутрішні інформаційні зв'язки в них значно слабші, ніж ті, які пов'язують їх із нацією країни поселення. Лише частина цих інформаційних зв'язків організується самою діаспорою, перебуває в межах її специфічної культури, здійснюється її мовою. Переважна частина інформаційних зв'язків обслуговується мовою нації країни проживання через її систему національної освіти, її літературу та

пресу, її спільні для всієї нації й не орієнтовані спеціально на дану діаспору радіо, телебачення тощо.

Діаспорні групи зазвичай укорінені в соціально-економічні, культурні та соціально-політичні параметри народів, серед яких вони проживають. Необхідною умовою такої інтеграції й подальшого існування діаспори як життєздатної спільноти є культурна адаптація та акультурація її членів — засвоєння мови, культури, норм і стереотипів поведінки відповідного середовища. Водночас цей процес несе й певну загрозу для існування етнічної групи саме як діаспора. Нерідко частина її представників у другому-третьому поколіннях, тобто, діти або онуки першопоселенців, повністю розчиняється серед основного етносу держави — асимілюється.

Дуже важливим, проте не єдиним і не вирішальним чинником, що об'єднує та консолідує зарубіжних українців, є мова. Нинішня українська діаспора — це переважно друге, третє, четверте покоління колишніх українських емігрантів. Вона глибоко вкорінена в соціальне, культурне й економічне життя своїх країн, і цілком природно, що її представники спілкуються мовою, котра виконує функції державної (офіційної, загальнозживаної) в даній країні. Статистика свідчить, що чисельність тих, хто володіє українською мовою, у середовищі діаспори неухильно зменшується. “Нас, українців — російськомовних і англомовних, полонізованих і румунізованих, угоризованих і ословачених, і всіх інших неукраїнськомовних, — набагато більше, ніж українців україномовних”, — говорив у своєму виступі на Другому Всесвітньому форумі українців 21 серпня 1997 р. І. Драч і з боєм констатував, що “мовна шагренева шкіра українства зменшується”.

До речі, ті, хто наголошує на факті більшої асиміляції, зокрема мовної, українців в Росії, ніж в США і Канаді, не завжди враховують величину культурної дистанції. Між росіянами і українцями вона значно менша, ніж між українцями та англосаксами. Глибока інтегрованість, вкоріненість етнічної діаспори в усі сфери життя країни проживання, засвоєння її членами духовних цінностей і стандартів місцевої спільноти зумовлюють той факт, що навіть тривале збереження в новому середовищі етнічної самобутності зазвичай не переростає в прагнення пов'язати свою долю з державою свого етносу, переселитися до неї. Діаспорні групи є, таким чином, органічними, хоча й дещо особливими, частинами нації (етнополітичного організму), серед якої вони проживають, а не частинами нації країни походження. Тому, з одного боку, українці, які проживають, наприклад, у США, не перестають бути частиною українського етносу, з іншого — вони належать не до української, а до американської нації, є американцями українського походження. Аналогічно, частина польського етносу, що проживає в Україні, є частиною українського, а не польського етнополітичного організму або нації в політичному значенні цього терміна. Ці об'єктивні обставини життя знаходять свій відбиток у самосвідомості членів діаспорних громад, які насамперед відзначають свою національну (в західному розумінні, тобто державну) належність, а вже потім — етнічну.

Ілюстрацією цього може служити самовідчуття одного з представників грецької діаспори в Україні. Ректор Маріупольського гуманітарного інституту, професор К.Балабанов, названий американським журналом “Тайм” у числі 9 видатних представників грецької діаспори в світі, “чия невтомна діяльність, цілеспрямованість і талант отримали визнання й повагу світового

співтовариства”, вважає себе, наприклад, “патріотом України, який зберігає в серці часточку тепла Еллади”.

Сутність української діаспори як суспільного феномена до певної міри виявляється зі з’ясування того, чим вона не є. Діаспора не є еміграцією, хоча з неї починається. Завдання економічної еміграції — інтеграція. Економічні емігранти бажають якнайшвидше стати повноцінними громадянами нової країни поселення. Свої культуру, мову, звичаї вони зберігають лише тому, що їм легше жити зі “своїми” людьми, спілкуватися рідною мовою. Ці знання й цінності вони стихійно передають своїм дітям.

Від економічних суттєво відрізняються політичні емігранти. Їх не приваблює інтеграція в місцеве суспільство. Вони живуть для країни, яку мусли залишити. Перебування в чужій країні вони вважають тимчасовою необхідністю й тому намагаються зберегти себе та своїх дітей у повному духовному зв’язку з батьківщиною. Довгі роки вони можуть “сидіти на валізах”, чекаючи сприятливих умов для повернення на батьківщину й поступово входячи в життя країни поселення. Проте, коли можливість повернутися так і не з’являється, скоріше чи пізніше життя емігрантів (як емігрантів) вичерпується. Вони постають перед необхідністю вибору одного з двох шляхів — асиміляції чи діаспори.

Шлях асиміляції є цілком нормальним і природним. Зарубіжним українцям легше засвоїти мову та культуру свого оточення (покоління, народжені на нових батьківщинах, засвоюють їх, так би мовити, автоматично), ніж дотримуватися традицій своїх батьків і дідів, обравши шлях діаспори. На збереження своєї ідентичності вони мають жертвувати багато часу, енергії, зрештою, коштів. Труднощі цього шляху полягають і в тому, що він загалом

мало толерується оточенням. Ним ідуть лише ті, хто його свідомо вибирає.

Які ж мотиви рухають поведінкою цих людей, що вони отримують натомість? “Задоволення діаспори, — пояснює професор із Австралії Р.Сербин, — збереження ідентичності”. Засоби для кращого збереження своєї ідентичності українська діаспора шукає відповідно до обставин, що існують у країні проживання, покладаючись у цьому передусім на себе. У Канаді, наприклад, це робилося за допомогою співініційованої українцями політики багатокультурності. Ознайомлення з елементами української культури й популяризація її серед співгромадян іншого походження приносили українцям пошану та зміцнювали в молодому поколінні почуття повновартості й солідарності зі своїми батьками. Коли українські колядки, українська писанка, українські танці стали настільки відомі й шановані в Канаді, що їх часто представляли як вияв канадської мозаїки, це консолідувало українську ідентичність.

Діаспора шукає сенс свого існування в самій собі. Як дитина не живе для матері, що дала їй життя, так і діаспора не існує для країни, з якої вона вийшла та без якої їй важко існувати.

Зв’язок *етнічної батьківщини* (материка) з діаспорою інший, ніж із еміграцією. Еміграція — це дорога в один бік (з можливістю зворотної рееміграції для деяких), а діаспора — шлях із постійним рухом в обох напрямках.

Повноцінна, справжня діаспора — це своєрідне окреме суспільство. Але воно не замкнуте в собі, не відірване від оточення. Більшість потреб, турбот та інтересів діаспори така ж сама, що й у решти жителів країни поселення. Але в діаспори є ще й інші інтереси та ознаки, які виокремлюють її із загалу, консолідують і роблять власне діаспорою.

Потрібно зазначити, що природа відносин між діаспорою та країною її походження, а також між окремими, розмежованими політичними кордонами частинами самої діаспори досліджена ще недостатньо. Проте з досвіду відомо, що, коли такий зв'язок переривається, припиняється життя відповідної діаспори чи її частини. Специфіку такої інформаційної взаємодії канадський професор П.Потічний убачає в тому, що вона проходить по етнічних лініях зв'язку. Останні утворюють своєрідну тріаду відносин між діаспорою, країнами її проживання та історичною батьківщиною (країною походження). Ця тріада відносин у деяких діаспор, зокрема західної української, відзначається великою стійкістю. Це дозволило діаспорі не тільки забезпечити своє відтворення, а й організувати і контролювати, принаймні, в деяких країнах поселення, певні політичні та економічні ресурси й тим самим впливати на політику цих країн, а отже, і на міжнародну політику.

Тривале існування діаспори, а тим більше її політична та культурна активність неможлива без розбудови відповідних організаційних структур. Тільки добре організована етнічна діаспора може стати важливим політичним фактором як у внутрішній, так і в зовнішній політиці країни свого проживання.

Для феномена етнічної діаспори характерна ще одна прикметна особливість, на яку звертають увагу дослідники, зокрема П.Потічний. Діаспора може існувати, й існувати дуже довго, не тільки за відсутності політичного центра в батьківщині, а й паралельно з державою. Та ж єврейська діаспора, котра становила певну етнорелігійну групу, століттями діяла як свого роду політичне суспільство, нація у вигнанні. Однак і після утворення держави Ізраїль 75% євреїв і далі живуть за її межами. Тому видається дещо

поспішним твердження деяких політологів і публіцистів про те, що, з огляду на реалізацію внаслідок становлення незалежності України головної політичної мети української діаспори й утрату в зв'язку з цим нібито сенсу подальшого її існування, зарубіжні українські громади досить швидко зникнуть, принаймні, як організовані й політично активні спільноти.

Тривалий розвиток українців як бездержавного народу справді сформував у них інше, ніж у давно “одержавлених” націй, ставлення до явища державності. Оскільки українська держава не існувала як даність, як необхідний та звичайний атрибут життєдіяльності етносу, феномен державності став однією з найвищих соціокультурних цінностей, метою, на реалізацію якої були націлені зусилля всієї політично активної частини етносу, зокрема й діаспорної. Але досягнення цієї мети не означає зникнення діаспори. Як зазначалося вище, діаспора існує не для країни, з якої вона вийшла, а передусім саме для себе, і сенс свого існування як своєрідного окремого суспільства вона знаходить у самій собі.

Вже не ідея держави, а реальна Українська держава й далі консолідує, створює стимули для подальшого існування діаспори. Необхідним кроком до обопільного взаєморозуміння мало б бути усвідомлення того, що діаспора має свої, відмінні від наших, інтереси, обумовлені її глибокою інтегрованістю в суспільства країн проживання, і що інтереси українців в Україні й українців у діаспорі збігаються внаслідок цього лише частково.

Вже те, що діаспора є і самим своїм буттям урізноманітнює та збагачує українську присутність у світі, що вона надає та буде надавати, виходячи зі своєї духовної потреби, своїх почуттів і сентиментів до “старого краю”, посильну допомогу (передусім моральну й політичну) Україні, є надзвичайно цінним. Тому

налагодження, розширення й усіляке зміцнення зв'язків з української діаспори не тільки є певним моральним обов'язком України як історичної батьківщини всіх зарубіжних українців, а й має на меті досягнення певних раціональних політичних та економічних цілей. Зокрема, це стосується використання інтелектуального, політичного потенціалу діаспори для встановлення дружніх і тісних стосунків України з державами проживання зарубіжних українців, посилення ролі, яку відіграє Україна у світовому співтоваристві. У цьому інтереси Української держави й української діаспори цілком збігаються.

Розв'язання всіх проблем, пов'язаних з духовно-культурними, освітніми, соціально-економічними потребами українців, які проживають за межами України, розроблення належної договірно-правової бази здійснюється нашою державою на основі програм розвитку зв'язків з українською діаспорою. Зокрема, завершилося в основному виконання заходів, передбачених Державною програмою “Українська діаспора на період до 2000 року”.

У вересні 2001 р. Президент України підписав Указ “Про Національну програму “Закордонне українство” на період до 2005 року”. Метою цієї програми є забезпечення безперервності системного підходу до розбудови зв'язків з закордонними українцями, конкретизація цих зв'язків відповідно до нових пріоритетів та завдань, що постали перед світовим українством на початку третього тисячоліття; вироблення більш дійових механізмів підтримки діаспори, особливо в посткомуністичних країнах, де триває процес самоорганізації українських громад і лише створюється інфраструктура забезпечення етнокультурних, інформаційних, мовних та освітніх потреб українців; збереження й використання значного інтелектуального потенціалу діаспори в

процесах державотворення в Україні, а також для налагодження і зміцнення взаємовигідної економічної, політичної та культурної співпраці України із зарубіжними державами; утвердження українського імені, піднесення престижу України і українства у світі.

Згідно з Указом, Кабінет Міністрів України зобов'язано забезпечити організацію виконання Програми, передбачити у проектах законів про Державний бюджет на 2002-2005 роки видатки на її реалізацію. Національна програма має стати орієнтиром для центральних та місцевих органів виконавчої влади, громадських організацій у здійсненні державної політики щодо української діаспори.

Держава вживає заходів для повернення в Україну тих зарубіжних українців, які виявлятимуть таке бажання. Відповідно до проекту Закону “Про іноземного українця”, який передано на розгляд Верховної Ради, їм буде гарантоване право на позачергову, позаквотну імміграцію. Держава надасть таким особам можливість набути громадянство України згідно із законодавством України.

Співпраця з українськими громадами здійснюється на основі загальноновизнаних норм і принципів міжнародного права та міждержавних, міжурядових, міжвідомчих двосторонніх угод з країнами поселення української діаспори в галузях освіти, науки, культури, обміну інформацією. Важливим каналом захисту прав зарубіжних українців є співробітництво з відповідними міжнародними організаціями.

Таким чином, багатогранна сукупна реальність, яку ми означаємо поняттям “українська діаспора”, характеризується такими рисами:

— стрижневим моментом поняття “українська діаспора” є фіксація факту перебування частини українського етносу за межами території його ядра — України;

— термін діаспора підкреслює факт переважно недобровільного розсіяння людей одного етнічного (в нашому випадку — українського) походження;

— за невеликими винятками, вся українська діаспора, враховуючи те, що вона зазнає постійних впливів з боку інших етнічностей, належить до маргінального прошарку українського етносу;

— українська діаспора частково розселена компактно, а частково розсіяно, її походження, з одного боку, автохтонне (оскільки частина українського населення опинилася в складі інших держав унаслідок територіальних поділів і перерозподілів), з іншого — іммігрантське;

— українська діаспора становить уже інтегральну частину країни поселення, внаслідок чого її члени, на відміну од недавніх іммігрантів, зазвичай є громадянами даної країни, що не мають наміру повертатися на історичну батьківщину, прагнучи водночас одержати від останньої допомогу в збереженні своєї етнокультурної ідентичності;

— українська діаспора можна розглядати як своєрідну форму соціуму; як сукупність людей українського роду, що через історичні обставини опинилася за кордонами України; попри відмінності в традиціях і культурі між різними територіальними гілками діаспори, соціальному походженні, статусі, освіті й вартісних орієнтаціях її представників, вона зберегла певну спільність інтересів та устремлінь.

Меншина (етнічна, національна). Сутність феномена меншини першими почали з'ясовувати соціологи, етнологи і певною мірою антропологи. Так, Д.Янг на початку 1930-х років звертав увагу на те, що на той час у англійській мові “не існувало слова, яке з філологічною відповідальністю могло бути застосоване до всіх груп, котрі відрізняються своїми біологічними, а також національними рисами, або ж комбінацією і тих і тих”.

Важливий крок у розробку наукової концепції меншини (меншинних груп) зробив американський соціолог Люїс Вірт. Поняття “меншина” він визначив таким чином: “група людей, яка на підставі своїх фізичних чи то культурних характеристик відрізняється від інших у суспільстві проживання відмінним й нерівноправним ставленням до себе, й яка вважає себе об’єктом колективної дискримінації”. У цьому контексті згадаємо концептуальні визначення поняття “меншина” ще кількома визнаними фахівцями у даній галузі — це американські соціологи М.Харріс і С.Веглі, Р.Шермерхорн та голандський соціолог Г. Ван Амерсфорт. Так, С.Веглі та М.Харріс вважають, що меншину можна визначити за такими показниками: 1) меншини є підпорядкованими сегментами комплексних державних суспільств; 2) меншинам властиві специфічні або ж культурні риси, які з позицій домінантних сегментів вважаються такими, що заслуговують на меншу увагу; 3) меншини — це самосвідомі спільноти, об’єднані специфічними рисами, що властиві їхнім членам; 4) членство в меншинах визначається походженням; 5) члени меншин прагнуть (унаслідок свідомого вибору чи необхідності) до шлюбів у середині своєї групи. Р.Шермерхорн у своїй відомій книзі “Компаративні етнічні відносини” поряд з іншими атрибутами, про які згадували його попередники, підкреслює ще одну характеристику меншини — а

саме те, що вона представляє меншу половину населення того чи іншого суспільства. Г. Ван Амерсфорт звертає увагу на такі властивості меншини, як те, що вона є перманентним колективом населення держави, кількісний склад (мається на увазі невеликий) виключає меншину із ефективної участі у політичних процесах, меншина перебуває у занедбаній позиції.

Приблизно подібний набір характеристик феномену меншини міститься й у визначенні інших дослідників. Головними із них є такі: а) меншина — це група людей; б) меншина у кількісному плані поступається домінантній групі; в) меншина перебуває у занедбаному стані. Нагадаю, що у зарубіжній соціології група трактується як людська спільність, що згуртовується з метою здійснення узгоджених дій як спільнота. Щодо такої характеристики меншини, як занедбаний (дискримінований) стан, то тут мусимо зважати не лише на конкретні прояви дискримінації чи пригнічення з боку домінуючої групи, але й на обмежені можливості (навіть у державах з високим ступенем демократії) реалізації свого потенціалу у межах усього суспільства. Останнє значною мірою зумовлюється статусом, кількісним складом та рівнем згуртованості й готовністю до активних дій, спрямованих на поліпшення свого становища.

У контексті викладу концепції меншини варто звернути увагу на суто юридичні параметри цього поняття, оскільки статус меншини вимагає певного правового її захисту від можливих утисків з боку домінуючої більшості. Тому у документах ООН та інших міжнародних організацій виділяються базові ознаки, володіючи якими меншина виступає суб'єктом міжнародного права. Вони в основному співпадають з ознаками, за якими меншину визначають соціологи: 1) кількісний склад. Меншини мають

поступатися у кількісному відношенні іншій частині населення, яка становить більшість; 2) домінуюче становище; 3) відмінності у етнічному чи національному характері, культурі, мові або релігії. У цьому контексті доцільно нагадати, що в основу вироблення позиції ООН стосовно меншини було покладено їхнє визначення, запропоноване Франческо Капот орті: “меншиною є група, яка у кількісному плані поступається останній частині населення держави і яка не є домінуючою, а її члени, будучи громадянами цієї держави, мають етнічні, релігійні чи інші характеристики, відмінні від іншої (останньої) частини населення і виявляються, навіть якщо і опосередковано, почуття солідарності, спрямоване на збереження їхньої культури, традиції, релігії чи мови”.

Кожен із типів меншини — від релігійних, расових до тих, які визначаються за характером їхньої поведінки — поряд з загальними для всіх властивостями має свої специфічні риси, які зумовлюються чи то їхнім походженням, чи то їхнім демографічно-соціальним статусом.

Етнічна меншина. Термін “етнічна меншина” у науковій зарубіжній та вітчизняній літературі вживається не так давно, хоча термін “етнос”, від якого він походить, відомий науці вже довгий час. Аналіз спеціалізованих довідкових видань, зокрема енциклопедій, словників та літератури з етнонаціональної проблематики засвідчує, що термін “етнічна меншина” більш інтенсивно використовується десь з середини 1960-х років (у колишньому Радянському Союзі — з початку 1970-х років) а до цього як синонім частіше вживався термін “національна меншина”, Такий стан з термінологією був зумовлений об’єктивними причинами. Саме в останній третині ХХ століття відбувався

етнічний ренесанс у поліетнічних країнах Америки і Європи, а етнічний фактор почав відігравати неабияку роль у їхньому суспільному житті. Щоправда, ще з початку 1950-х років здійснювалися спроби Ф.Капоторті замінити поширений термін “національна меншина” терміном “етнічна меншина”. Етнічна меншина, як і етнос, може існувати і дисперсно й у її долі головну роль відіграють не етнополітичну, а етнокультурні цінності, які об’єднують вихідців одного й того ж етносу в інонаціональному середовищі.

Відомий німецький правознавець Георг Бруннер у своїх дослідженнях, зв’язаних з пошуком механізмів захисту етнічних меншин, особливої ваги надає критеріям групової ідентичності, яка, на його думку неможлива без усвідомлення цієї ідентичності. Почуття приналежності до однієї й тієї ж спільноти, вважає Г.Бруннер, з чим я повністю погоджуюся, є ключовою ознакою поняття “меншина”. У цьому контексті варто пригадати й тримати у полі зору характеристику ідентичності як рухливого феномену, що підкреслив канадський антрополог Мауро Перессіні. Тобто, людина об’єктивно є носієм кількох ідентичностей (наприклад, культурної, етнічної, класової), які виявляються у залежності від конкретних умов. Дослідники, ідентифікуючи особу у етнічному, культурному, статевому чи іншому якомусь плані, повинні враховувати, що “будь-який поділ у контексті ідентифікації є довільним і лише одним із багатьох можливих”. Такий підхід дає змогу уникнути переоцінки тих чи тих факторів в оцінці сутності феномену й врахувати вплив інших чинників.

Взагалі етнічна меншина — це різновид етнічної групи населення тієї чи іншої держави. Оскільки сьогодні практично не існує етнічно гомогенних (однорідних) держав, то населення кожної

із них за їхнім складом можна уявити як суму існуючих в її рамках етнічних груп. За енциклопедією соціальних наук, “сегменти населення утворюють етнічні групи, яким властиві: а) спільне походження (дійсне або ж уявне); б) відповідні культурні чи фізичні характеристики; в) система поглядів та зразків поведінки. Власне, згідно з цією ознакою, яка, на мій погляд, є універсальною й досить вдалою, бо охоплює найбільш важливі якісні характеристики різних етнічних сегментів будь-якого суспільства, етнічною групою є як більшість (найбільша, домінуюча спільнота), так і меншість (або меншини) всього населення даного суспільства. На основі визначень меншини, однією з ознак котрої є її занедбане становище (як вже відзначалося у результаті не лише безпосередньої дискримінації, але й як наслідок невикористаних потенцій), відомий німецький етносоціолог Фрідріх Гекманн робить такий висновок про сутність етнічної меншини: “Етнічні меншини — це занедбані, пригноблені, дискриміновані й відзначені певним тавром етнічні групи, які існують у рамках системи етнічної ієрархії”. Додам, що таке визначення є у дусі оцінки реалії сьогодення, коли у міжетнічних стосунках у поліетнічних країнах дуже чітко виявляється прагнення з боку етнічної більшості підкорити собі меншини, а з боку меншин — прагнення до етнічної автономії, або й до витворення національної держави (прикладом може бути Югославія, Грузія, Росія). Продуктивною ідеєю у Ф.Гекманна є типологія етнічних меншин, в основу якої покладено три базові принципи: а) походження (шляхи формування); б) структурно-соціальне становище у суспільстві; в) політичні орієнтації. Згідно з цим етнічні меншини можуть бути п’ятьох типів: 1) національні меншини; 2) регіональні меншини; 3) емігрантські меншини; 4) колонізовані меншини; 5) нові національні меншини.

Інтерпретацію кожного із типів етнічних меншин можна концентровано передати таким чином: 1) Національні меншини утворилися внаслідок виникнення націй-держав (національних держав), для котрих важливою умовою було співпадання державної самоорганізації й етнічної приналежності їхнього населення. “Острівки” з відмінною етнічною ідентичністю у рамках утворених національних держав й склали національні меншини як різновид етнічної меншини. 2) Регіональними меншинами є групи населення, які з різних причин всупереч уніфікації та асиміляції зберегли етнічну ідентичність, або ж завдячуючи етнічним і політичним рухам заново хочуть відкрити і оживити “призабуті” етнічні традиції й культуру, а також окремі образи минулого. До таких меншин, зокрема, належать баски й каталонці в Іспанії, валійці й шотландці у Великобританії тощо. Власне, ті меншини, які тримаються своєї ідентичності, що була їм властива до утворення національних держав.

3) Інший тип меншин — емігрантський — добре знайомий і українській науковій літературі. Серед емігрантських етнічних меншин виділяються поселенські та заробітчанські. Перші утворюються із іммігрантів, які прибули, чи то прибувають на постійне місце мешкання, другі — із іммігрантів, які прибувають з метою працевлаштування. Хоча доречно відзначити, що іммігранти-заробітчани можуть бути тимчасовими й тривалими, а згодом осідати на постійне проживання. 4) Щодо колоніального типу етнічних меншин, то їх приклади легко віднайти у багатьох поліетнічних країнах світу: індіанці у Північній Америці, древні жителі Австралії, полінезійське населення Австралії, пігмеї та бушмени Африки. Згідно з визначенням Ф.Гекманна, “колоніальні меншини — це нащадки древнього населення завойованих і

заселених колоністами територій, які у процесі пограбування, знищення й витіснення були позбавлені їхньої успадкованої економічної основи життя й соціальна структура та культура котрих була вкрай знищена”. 5) Останній тип етнічних меншин — “нові національні меншини” — є результатом утворення нових національних держав, причому на етапі становлення останніх. У згаданих працях мова йде про “третій світ”, у якому національні держави виникли у результаті чисто колоніального поділу територій та встановлення кордонів без врахування етнічної специфіки.

Для розуміння структури та функцій етнічної меншини (у соціологічних студіях вони є чи не найважливішими), необхідно чітко уявляти собі її якісні характеристики та механізм відтворення. Крім того, варто пам’ятати, що терміном “етнічна меншина” визначається статус груп населення в ієрархії поліетнічного суспільства та їхнього місця у системі міжетнічної взаємодії у двох головних напрямках: меншина — домінуюча більшість; меншина — меншини. Серед якісних характеристик етнічної меншини можна виділити ті, які складають її сутність й через котрі етнічна меншина себе реалізує. Щонайперше — спільне походження. Цю ознаку можна вважати базовою, оскільки за всіх обставин вона залишається у системі етнічних характеристик. Скажімо, у складі якого б етнополітичного організму (держави) не перебували вихідці з України, вони там за певних умов (необхідних для визначення статусу меншини) складають меншину з відповідним етнонімом (самоназвою) — українська, за країною походження, якщо не окремих даних суб’єктів, то їхніх предків.

Іншими важливими індексами будь-якої етнічності є мова, релігія, культура, ціннісні орієнтації, почуття й поведінка в оточуючому середовищі. Перераховані індекси відносяться в

основному до сфери духовного життя та психологічної сутності людей. Є ще одна група ознак етнічності, яка пов'язана з фізичними характеристиками людей — колір шкіри, конституція тіла. У Великобританії, наприклад, колір шкіри використовувався як етнічний індикатор у переписах населення у 1983-1984 рр., оскільки вважалося, що дискримінація здійснюється на основі кольору шкіри (чорні — білі). Щоправда, наступний перепис (1991 р.) дещо розширив діапазон етнічної класифікації, додавши такі показники, як “азіати”, “інша раса чи етнічна група”. Тут перераховані ознаки етнічної меншини як простий набір характеристик, однак наявність їх у людини чи у певної групи людей не завжди дає підстави вважати їх такими, що належать до однієї етнічної меншини. Етнічне єство людей виявляється лише у їхній взаємодії з іншими людьми, коли є можливість порівняти себе з іншими, а отже і сприймати себе як відмінну від інших групу людей.

Існування етнічної меншини пов'язане перш за все з можливостями збереження себе як певної цілісності та розвитку тих аспектів етнокультурного буття, за якими (якщо відсутні чіткі фізичні ознаки) ця меншина вирізняється з-поміж інших. Самовідтворення етнічної меншини відбувається за таких умов: 1) наявність природного приросту; 2) збільшення кількості (або ж фіксація стабільності складу) у результаті зростання рівня етнічної самосвідомості серед населення й ідентифікації себе з тією чи іншою меншиною; 3) безперервність процесу між поколінної передачі етнічної інформації, що забезпечує тяглість етнічності; 4) наявність конституційної наповненості меншин, наявність у них інституцій (організацій культурного, політичного, соціального плану, засобів масової інформації, культурно-мистецьких, навчальних закладів, які готують кадри для етнічних меншин тощо), власне тих структур, які

сприяють зміцненню зв'язків у середині меншини й забезпечують її життєдіяльність. Власне кажучи, наявність таких інституцій й їхнє функціонування дає підстави для стверджень тієї обставини, що етнічна меншина існує фактично, а не в уяві дослідника чи лідерів етнічних рухів.

До речі, у західній літературі вже давно розрізняють “справжні етнічні меншини” і “псевдоменшини”. До перших належать ті, які мають свою соціологічну структуру (певну економічну, політичну, культурну, конфесійну стратифікацію й відповідні органи, що забезпечують життєдіяльність меншини); а до других — ті, котрі формуються штучно на хвилі політичних змін у суспільстві, чи за бажанням лідерів етнічних рухів. Останні, як правило, не витримують перевірки часом, бо у них надто обмежені ресурси генерування етнічності (малий кількісний склад, відсутність соціологічної структури, конституційна наповненість майже відсутня).

Згадані вище інституції є виявом прагнення (його матеріалізації) до згуртування значної частини осіб одного і того ж етнічного походження у поліетнічному суспільстві, функціонуванням етнічного соціуму. За таких умов цей соціум набирає статусу етнічної меншини з відповідними наслідками, які цим статусом зумовлюються. Мається на увазі, зокрема, й реалізація прав членів цієї меншини не лише на індивідуальному, але й на груповому рівні, тобто тих прав, які пов'язані з їхнім етнічним самовизначенням.

Отже, етнічна меншина: 1) є своєрідним різновидом спільності людей, яка базується на їхньому спільному походженні, має спільні для її членів мовно-культурні характеристики, психологічні орієнтації та усвідомлення належності до цієї спільноти;

2) найпершою умовою реалізації етнічної меншини як цілісної структури є її взаємодія з іншими етнічними групами населення країни проживання, у процесі якої наповняються змістом формула “ми-вони”;

3) етнічна меншина — це чітко визначений статус у відношеннях, які складаються у полі етнічному суспільстві, де базовою є формула “більшість-меншість”;

4) межі терміну “етнічна меншина” визначаються його співвідношенням з термінами “етнічна група”, “національна група”, які, як і перший, відтворюються те чи інше суспільне явище. За можливостями застосування кожного із термінів до етнічних сегментів суспільства вимальовується такий структурно-понятійний зв’язок між ними: етнічна група (охоплює як меншинні групи так і домінуючу етнічну групу населення) — етнічна меншина (спільність на базі суто етнічних ознак й кількісно поступається основній етнічній групі країни) — національна меншина (спільність, яка формується як на основі етнічних ознак, так і на базі певних політичних орієнтацій);

5) функції етнічної меншини як цілісної структурної одиниці у поліетнічному суспільстві (зокрема, відтворення своєрідного етнокультурного середовища та створення умов для комфортного співіснування й взаємодії з домінуючою етнічною групою населення) реалізується через власні організації та об’єднання, навчальні та мистецькі заклади, засоби масової інформації;

6) життєдіяльність етнічної меншини та перспективи її розвитку залежать від двох груп факторів: а) внутрішніх (кількісний склад, наявність певної соціологічної структури, відповідного рівня конституційної наповненості) та б) зовнішніх (політика держави щодо етнічних меншин; межі можливостей зв’язків з ядром

відповідного етносу; стан міжетнічних стосунків у країні проживання).

Співставлення текстуального визначення змісту двох термінів у більшості випадків виявляє несуттєву різницю: 1) “Енциклопедія соціальних наук” (1933, 1954 pp.): “...національна меншина визначається наявністю спільного культурного та духовного походження, що виявляється у окремій мові, літературі, пресі та театрі, а також у різномірних організаціях, партіях та інших формах культурної й соціальної діяльності”. 2) відомий австрійський дослідник національних меншин Ерїх Майр: “Значна за розмірами, здатна до самоорганізації група, яка складається із осіб, що відчувають приналежність до однієї національної спільноти й перебувають у інонаціональній державі, причому це та група, яка бажає захищати свою історико-політично-культурну самобутність від змін й проникнення до неї інших елементів чи бажає зберегти власне культурне або ж політичне життя”.

Додам до вищеподаних характеристик ще одну, але, на мій погляд, важливу детально, на яку свого часу звернув увагу Ініс Клод в середині 1950-років і яка є визначальною у роздумах про сутність національної меншини. “Ми, — писав І.Клод, — можемо сказати, що національна меншина існує лише тоді, коли група людей в рамках держави демонструє переконання, що вона складає націю чи частину нації, яка відрізняється від національного організму, до котрого належить більшість населення цієї держави, відчуває, що її національний характер не поділяє, а можливо й не взмозі поділити, меншинна група населення”.

У І.Клода є ще й таке зауваження: проблема національних меншин виникає тоді, коли виникає відповідна ситуація у рамках концепції національної держави. Власне тоді, коли більшість або

меншість будують ідеал політичної спільноти, яка вбирає в себе лише членів даної нації й виключає всіх інших. Цей момент, як на мене, є ключовим у спробах розрізнити національну та етнічну меншини. Для першої характерно прагнення (згадаймо про різницю між етносом і нацією) до відокремлення, до об'єднання в окремому політичному організмі, основу якого складали б представники цієї меншини. При цьому таке прагнення усвідомлене, притаманне не окремим лідерам рухів чи то партій, а принаймні значній частині членів меншини. Для етнічної меншини властиві інші визначальні моменти, не пов'язані з сепаратизмом (тут я це слово використовую без жодного ідеологічно-оцінювального підтексту, а у первинному його значенні — окремішність).

Отже, термін “національна меншина” за можливостями відтворення сутності різнохарактерних сегментів поліетнічного суспільства поступається термінові “етнічна меншина”, а остання включає в себе й таке явище, як національна меншина. До речі, у цьому контексті доречно ще раз нагадати, що національна меншина, будучи специфічною різновидністю етнічної меншини, від останньої відрізняються своїми претензіями (сформованими чи потенційними) на особливий статус у системі адміністративно-державних стосунків, іноді пов'язаними з вимогою автономно-територіального облаштування. Головною визначальною рисою етнічної меншини є прагнення до збереження й розвитку етнокультурної ідентичності, що необов'язково ставиться у залежність від адміністративно-територіальної цілісності.

Міксація етногенетична — один із типів етнотрансформаційних процесів, власне процес взаємодії різнорідних етносів або їхніх частин. У результаті такої взаємодії

виникає нова етнічна спільність, представникам якої властива нова етнічна самосвідомість, що відрізняється від тієї, котра була характерна для взаємодіючих етносів. Етногенетична міксація особливо чітко виявлялася в епоху переходу від докласового суспільства до класового і була пов'язана з масовими переселеннями. На терені латинської Америки є чимало народів, які утворилися внаслідок міксації.

Етнонаціональна структура суспільства — це сукупність *етнічних спільнот (етнос, нація, етнічна меншина, національна меншина, новітні іммігрантські спільноти тощо)*, які перебувають у стійких й упорядкованих зв'язках між собою. Останні обумовлюються соціально-економічною природою суспільства, відносинами класів і інших соціальних груп, системою розподілу праці, яка склалася на той чи той історичний період. Етнонаціональна структура — досить стійка, але разом з тим вона може змінюватися під впливом соціальних, економічних та політичних факторів.

Етнонаціональна структура — явище притаманне поліетнічним країнам, до котрих згідно з існуючими класифікаціями відносяться країни, у яких інші, ніж титульна, етнічні спільноти перевищують десять відсотків усього населення. Україна також належить до поліетнічних країн, оскільки громадяни неукраїнського етнічного походження складають близько 28 процентів її населення.

Ведучи мову про етнонаціональну структуру, на сьогоднішній день я запропонував би визначити її таким чином: український етнос (українська етнонація); етнічні групи — серед них з невизначеним статусом (корінні народи/національні меншини) та національні меншини; представники окремих етносів. Український етнос —

найчисельніша етнічна спільнота України (понад 37 млн.). Щодо етнічних груп з невизначеним статусом, то до них можна віднести гагаузів (близько 32 тисяч), караїмів (близько 1400), кримських татар (нині понад 250 тисяч), кримчаків (520).

За відсутності чітких критеріїв визначення поняття “національна меншина” в українському політико-правовому полі і офіційній практиці (етнополітиці) запропоную у даному випадку скористатися критеріями, які були покладені в основу визначення поняття “національна меншина” учасниками спільної робочої групи Ради Європи і України у рамках праці над пілотним проектом “Освітня політика і меншини. Україна”. Принагідно зауважу, що вони базуються на відомому визначенні поняття “національна меншина” Ф.Капоторті:

Група населення, яка відрізняється від основної групи населення своїм етнічним походженням, чи то своєю національністю, чи то своєю мовою, чи то своєю релігією; за своєю кількістю поступається основній групі населення; не займає домінантної позиції в країні; демонструє бажання зберігати свою самобутність і свою культуру, традиції, релігію чи мову; не складається з недавніх іммігрантів або біженців; має глибоке коріння в країні проживання (як правило, громадяни цієї країни).

Додам до цього, група населення, яка має достатню кількість індивідумів, котрі усвідомлюють себе членами цієї групи й здатні репродукувати свою самобутність через участь у діяльності етнічних організацій, художніх колективів, створення умов для збереження і розвитку своєї мови тощо. Тобто володіти внутрішніми резервами для досягнення, за Р.Бретоном, “конституційної наповненості” структур національної меншини.

Отже, враховуючи вищесказане, до національних меншин в Україні є підстави, на моє переконання, зараховувати такі етнічні групи населення: росіяни (понад 11 млн.), євреї (близько 500 тис.), білоруси (понад 400 тис.), молдовани (понад 300 тис.), болгари (понад 200 тис.), поляки (понад 200 тис.), угорці (понад 160 тис.), румуни (понад 130 тис.), греки (понад 100 тис.), татари (близько 90 тис.), вірмени (близько 55 тис.), німці (близько 50 тис.), рома (близько 50 тис.), азербайджанці (приблизно 37 тис.), грузини (близько 24 тис.), литовці (понад 11 тис.), чехи (близько 10 тис.), словаки (близько 8 тис.), естонці (понад 4 тис.). Завважу, що ця пропозиція не є остаточною і категоричною. Автор розмірковує ще над кількома прикладами.

Інші громадяни України неукраїнського етнічного походження не відповідають визначеним вище критеріям, і їх я би класифікував як представників етносів, поділяючи на групи представників етносів і окремих представників етносів. Останнє зумовлено їхньою чисельністю — від кількох тисяч до 2-3 чоловік. Завважу також, що у багатьох етнічних груп населення України існують внутріетнічні групи — субетнічні групи, котрі внаслідок різних причин зберігають свої специфічні риси культури, діалектні особливості мови та самоназву (мікроетнонім). Це, зокрема, в українців — бойки, гуцули, лемки, литвини, поліщуки, русини; у росіян — козаки; у кримських татар — південнобережні («ялтинські»), гірські («татлар»), центральнокримські («орта-полак»), степові («ногайлар»); у татар — волго-уральські, сибірські, астраханські; такі групи існують також серед греків, молдован, рома, угорців, поляків.

Етнонаціональна структура поліетнічного суспільства постійно змінюється у залежності від динаміки кількісних змін самих етнічних спільнот. Певною мірою ці зміни у середовищі

окремих етнічних спільнот України можна прослідкувати у прогнозі, складеному науковцями Ради по вивченню продуктивних сил України НАН України.

**Прогноз змін етнічної структури та чисельності
окремих етносів в Україні**

	Питома вага етнічних груп (на початок року), %				Зміни чисельності етносів у 2016 р. порівняно з 1999 р. (1999=100%)	
	1989	1999	2016		оптим. варіант	песим. варіант
			оптим. варіант	песим. варіант		
всього	100.00	100.00	100.00	100.00	93.1	86.0
українці	72.73	75.35	76.03	78.39	94.0	89.4
росіяни	22.07	19.40	18.64	16.60	89.5	73.6
євреї	0.95	0.49	0.31	0.25	60.1	44.1
білоруси	0.86	0.81	0.73	0.64	83.8	68.3
молдовани	0.63	0.69	0.75	0.74	100.8	92.2
болгари	0.45	0.47	0.48	0.47	95.7	87.0
поляки	0.43	0.41	0.36	0.36	81.7	74.2
угорці	0.32	0.33	0.34	0.34	98.4	88.6
румуні	0.26	0.28	0.31	0.31	104.7	96.0
греки	0.19	0.17	0.16	0.15	86.3	76.5
татари	0.17	0.18	0.20	0.18	104.2	87.8
вірмени	0.11	0.16	0.19	0.17	111.2	93.2
цигани	0.09	0.11	0.13	0.13	109.5	102.8
кримські татари	0.09	0.52	0.68	0.60	122.1	99.3
німці	0.07	0.05	0.04	0.04	74.2	64.1
азербайджанці	0.07	0.09	0.12	0.12	119.1	106.9
гагаузи	0.06	0.07	0.07	0.08	108.0	99.1
інші	0.46	0.45	0.45	0.44	93.9	84.3

Знання про етнонаціональну структуру поліетнічного суспільства, володіння методикою визначення перспектив її розвитку дозволяють формувати ефективну етнополітику держави й більш адекватно планувати її соціально-економічний розвиток.

Етносоціальний організм (ЕСО) — особливого типу етнічні спільності, які мають відносну самостійність (територію, певні функції самоврядування й самоуправління), котрі забезпечують сприятливі умови для існування етносу та його відтворення. Етносоціальному організму поряд з етнічною спільністю властива територіальна, економічна, соціальна, а у багатьох випадках і політична спільність. Тому Етносоціальний організм у певному сенсі є синтетичною спільнотою, оскільки вона інкорпорує як суто етнічні, так і соціальні якості. Прикладами етносоціального організму можуть слугувати такі спільноти, як плем'я, народність, нація. Зрештою етносоціальний організм є однією із форм існування етносу. У сучасному світі у просторовому плані розрізняються кілька різновидів етносоціального організму:

1) в одному випадку етносоціальний організм співпадає з розміщенням етносу (скажімо, німецька нація як організм етносоціальний і німці як етнос);

2) в іншому випадку етносоціальний організм включає в себе лише частину етноса (наприклад, в українську націю входить лише та частина українців, які проживають на території України);

3) ще в іншому випадку в рамках однієї країни перебувають кілька етносоціальних організмів: в Росії — це російській, татарський, чуваський та багато інших етносоціальних організмів; в Грузії — грузинський, аджарський етносоціальні організми; в Канаді — англоканадський та франкоканадський етносоціальні організми.

Поряд з такими різновидами етносоціального організму існує ще один особливий різновид, коли один етнос поділений на окремі етносоціальні організми: до 1985 р. в'єтнамський етнос мав два етносоціальні організми — у Північному та Південному В'єтнамі, до 1990 р. німецький — у Західній Німеччині та НДР, корейський сьогодні — у Північній та Південній Кореї.

Етносоціальний організм є продуктивним предметом етносоціологічного дослідження, оскільки має чітко вибудовану соціальну структуру з чітко визначеними етнічними особливостями розвитку.

Етноклас — термін, який використовується у західній етносоціології для визначення прошарків (верств) населення поліетнічного суспільства, на соціально-економічне становище котрих помітний вплив справляє їхнє етнічне походження, етнокультурні та етнопсихологічні особливості їхнього розвитку.

Контрольні запитання та завдання:

- Дайте визначення понять “етнос” та “субетнос”.
- Охарактеризуйте поняття, пов'язані з територіальним розташуванням етносу (“етнічна батьківщина”, “етнічний ареал”, “області історико-етнографічні”).
- Спробуйте побудувати ієрархію (“драбину”) етнічних спільнот, залежно від розмірів, рівня самосвідомості, наявності різних політико-територіальних характеристик (ознак). Чи можна побудувати ієрархію, в якій місця спільнот були б однакові, виходячи з усіх вищенаведених критеріїв побудови такої ієрархії?

- Визначте чинники, які сприяють діаспорним народам зберігати свої етнічні характеристики.
- Дайте визначення та розмежування понять “етногенез” та “етнічна історія”.
- Охарактеризуйте інструментарій етногенетичних досліджень.
- Визначіть зв’язок соціальної та етнічної структури суспільства. Дайте визначення поняттю “етносоціальний організм”.
- Проаналізуйте етносоціологічну проблематику вивчення меншин.
- Дайте визначення політико-територіальних характеристик етносів (“нація”, “народ”, “народ корінний”).

Етнічність — термін, який відтворює якісні характеристики людини або групи людей, пов’язані з їхнім етнічним походженням і які виявляються у побуті, культурі, поведінці й в цілому у ментальності, підтверджуючи це походження й вирізняючи їх з-поміж інших. Етнологи та етносоціологи активно вживають цей термін з середини 1960-х років, коли у країнах з поліетнічним складом населення зростає зацікавленість походженням, а відтак культурою, традиціями представників різних народів, які волею долі опинилися в рамках однієї держави. Значення етнічності для окремого народу чи його вихідців, які мешкають в іноетнічному оточенні, полягає у тому, що вона є джерелом їхньої ідентичності у різні періоди історичного розвитку поліетнічних країн й залежить від низки чинників, серед котрих вагому роль відіграють можливості

вдоволення потреб вихідців з інших народів у конкретному суспільстві.

Особлива специфіка етнічності визначається обставинами її існування у тому чи іншому полі етнічному суспільстві, тобто його соціально-економічними та етнокультурними умовами розвитку. Етнічність може підтримуватися і розвиватися через діяльність організацій національних меншин, культурно-мистецьких колективів, завдяки проведенню етнічних фестивалів, функціонуванню шкіл з етнічними мовами навчання тощо.

Для існування реальної етнічності велику роль відіграє символічна етнічність, яка представляє собою якісні характеристики людини або групи людей, пов'язані з їхнім етнічним походженням, що втратили або ж не набули функціональних властивостей етнічного маркера (визначника) у повсякденному житті, однак, вони тією чи іншою мірою присутні у їхній свідомості. Символічна етнічність характерна передовсім представникам другого і наступних поколінь етнічних груп, які мешкають в іноетнічному середовищі і поступово втрачають такі етнічні ознаки, як мова, звичаї, традиції, вони не беруть участі у діяльності етнічних організацій.

Етнічність символічна — якісні характеристики людини або групи людей, пов'язані з їхнім етнічним походженням, що втратили або ж не набули функціональних властивостей етнічного маркера (визначника) у повсякденному житті, однак, вони тією чи іншою мірою присутні у їхній свідомості. Символічна етнічність характерна передовсім представникам другого і наступних поколінь етнічних груп, які мешкають в іноетнічному середовищі і поступово

втрачають такі етнічні ознаки як мова, звичаї, традиції, вони не беруть участі у діяльності етнічних організацій.

Відродження етнічне — процес пов'язаний з активізацією зацікавленості широких мас того чи іншого народу у пізнанні власної історії, культури, побуту, традицій, з підвищеним прагненням до відтворення у різних формах (через етнічні організації, культурно-мистецьку діяльність, сім'ю, наукові та просвітительські товариства) своєї самобутності, завдяки якій той чи інший народ, та чи інша людська спільнота вирізняється у поліетнічному середовищі. Ознаками етнічного відродження є утвердження позицій мови у лінгвістичній ситуації поліетнічної держави, звільнення від впливів іноетнічних елементів культури, що неприродним шляхом нав'язувалися певній етнічній спільноті (наприклад, “русифікація” в Україні, “американізація” корінного населення сучасних США), поживлення діяльності організацій, утворених вихідцями з однієї країни, зокрема церкви, інтенсифікація зв'язків між різними частинами етносу, що внаслідок певних обставин опинилися у різних країнах. Процес етнічного відродження у кінцевому результаті має завершуватися поліпшенням становища того чи іншого етносу або ж його частини, вдоволенням потреб, пов'язаних з етнічним походженням особи.

Етнічне відродження — процес циклічний. Він може тривати кілька десятків років — поки не задовольняться етнічні запити тієї чи іншої спільноти людей. Згодом настає період розбудови етнічної самобутності аж до тих пір, поки вже на новій стадії не виникне суперечностей у стосунках між більшістю та меншинами. Історичний досвід західних країн (США, Канада, Великобританія, Бельгія) свідчить, що процес етнічного відродження у новій фазі

відновлюється через 30-40 років після завершення попередньої, тобто, коли змінюються соціальні умови існування у поліетнічній державі, а форми регулювання міжетнічних стосунків залишаються без змін.

Етнічне відродження є продуктивним предметом етносоціологічних досліджень, зокрема як особливий вид соціального процесу, соціальних відносин, а також у плані з'ясування трансформацій етнічної самосвідомості, етнічної самоідентифікації й національної свідомості.

Феномен відродження етнічностей (етнічне відродження) чітко виявляє себе починаючи з середини 1960-х років і з різною силою у різних поліетнічних країнах світу дає себе знати вже впродовж останніх майже сорока років. Одним з перших дослідників, який спробував дати характеристику цьому явищу і узагальнити його вплив на суспільні процеси, був англійський етнолог Ентоні Сміт. Він для означення феномену вжив термін “етнічне відродження” (“етнічний ренесанс”). Підкреслю, що і Е.Сміт, й інші етнологи, етносоціологи та етнополітологи (маються на увазі зарубіжні) більшою мірою користуються саме цим терміном. Ми ж частіше користуємося терміном “етнополітичний ренесанс”. Перший термін більш доречний до вживання, коли мова йде про відродження етнічностей (етнічних меншин) у рамках поліетнічних країн, де сформувалися політичні нації з чітко визначеною домінуючою більшістю, а інші етнічні компоненти етнонаціональної структури інтегровані у ці нації.

Кожному із компонентів етнонаціональної структури українського суспільства різною мірою властивий етнічний ренесанс. Найбільш очевидно він виявився в українського етносу і окремих національних меншин.

Український етнос, незважаючи на обмежені (ідеологічно й економічно) можливості за часів Радянського Союзу, зберіг потенціал своєї самобутності, а після отримання незалежності почав реалізовувати цей потенціал, і не лише у рамках географічної території, яка і раніше була населена переважно етнічними українцями у складі іншої держави, але вже у рамках етнополітичного організму (ЕПО), де він складає домінуючу частину населення. За цих умов, особливо у перші роки незалежного розвитку, були відчутні результати етнічного відродження українців: від впровадження української етнічної символіки як державної до формування досить стійкої етнічної самосвідомості й належності до єдиної спільноти.

Цей процес супроводжувався утвердженням позицій української мови в усіх сферах суспільно-громадського життя, зокрема у державному управлінні, і навіть у сфері особистісних стосунків; мала місце до певної міри інтенсивна дерусифікація різними обставинами зрусифікованих українців. Відбувалося відродження традицій та історичної пам'яті українського народу, прикладом чого може слугувати козацький рух, відновлення діяльності громадських організацій (що було притаманно українському національному рухові, зокрема, на початку минулого століття) й різних форм участі громадян країни у її суспільному житті (наприклад, жіночі клуби, народні доми, об'єднання за позапрофесійними інтересами тощо).

Специфічним чином етнічний ренесанс українського етносу відбився у середовищі його субетнічних груп. Це виявилось передовсім у зацікавленості особливостями (історичними, географічними, етнокультурними) свого походження та свого статусу в сучасній ієрархії українського етносу. Така зацікавленість,

як правило, переростала у більш бережливе ставлення до етнографічної спадщини груп і плекання самобутніх традицій і звичаїв у рамках українського етносу як частки цієї етнічної спільноти.

Щодо етнополітичного ренесансу в середовищі національних меншин, то тут варто звернути увагу на два моменти: 1) інтенсивне “пробудження” етнічної самосвідомості і прагнення до відродження етнічної самобутності; 2) пошуки шляхів до ефективної участі у суспільно-політичних процесах, до самоутвердження як дійових чинників державотворення зі зайняттям відповідних ніш в економічному і політичному житті нової держави.

Серед типових і найхарактерніших рис етнічного відродження національних меншин можна назвати наступні: 1) утворення організацій з переважаючим членством однієї етнічності. Станом на 2002 рік таких організацій на всеукраїнському, регіональних та місцевих рівнях нараховується близько 800; 2) діяльність художньо-мистецьких колективів, які збирають, відтворюють і пропагують фольклор, традиції, звичаї своїх етносів (за попередніми підрахунками, нині таких в Україні налічується близько 2000); 3) функціонування державних шкіл з повним, частковим або епізодичним навчанням етнічними мовами; недержавних учбових закладів (як правило, недільні школи); наявність середніх спеціальних та вищих навчальних закладів, які готують фахівців мовами етнічних меншин або ж у яких викладаються спеціальні дисципліни (переважно філологічного циклу та народознавчого характеру); 4) видання преси етнічними мовами або ж для етнічних меншин — вони виходять з різною періодичністю і різними накладками (на кінець минулого століття їхня кількість сягала 105, а з’являлися вони 23 мовами); 5) радіомовлення (угорською,

румунською, єврейською, болгарською), телемовлення (тими ж мовами); б) видання літератури (не лише підручників) мовами національних меншин.

Свої особливості ренесанс має у середовищі етнічних спільнот з “невизначеним статусом”, до яких ми пропонуємо віднести кримських татар, гагаузів, кримчаків та караїмів. У цьому контексті варто мати на увазі кілька моментів:

1) сьогоднішня кримськотатарська спільнота складається переважно з репатріантів — депортованих та їхніх нащадків, які поступово повертаються до Криму, в основному із Узбекистану. Високий ступінь етнічної солідарності та опанування ареалом попереднього розселення (звісно, не завжди у окремих випадках тотожного до того, який був до депортації) — два визначальні фактори темпів етнополітичного ренесансу кримських татар. Наявність етнічного ареалу, практично всього переліку індикаторів “конституційної наповненості” (етнічні організації, релігія, середні та вищі навчальні заклади, преса, художні колективи, література кримськотатарською мовою тощо), координуючого політико-адміністративного органу (Меджліс кримськотатарського народу), представництво у органах місцевого управління сприяють формуванню нового типу етнічного самоврядування. Тут поєднуються риси територіальної і національно-культурної автономії;

2) гагаузи чи не єдина етнічна спільнота України, яка практично на сто відсотків розселена компактно (Одеська область, на кордоні з Молдовою). Маючи свій етнічний ареал, досить високу ступінь етнічної солідарності, тісні контакти з гагаузською спільнотою Молдови, ця спільнота за умов сприятливої офіційної етнополітики зберігає добрі шанси для підтримання і розвою своєї

етнічної самобутності. Разом з тим, на нашу думку, гагаузи України, володіючи багатьма ознаками для реалізації своїх прав за територіальним принципом, повністю схильні до вирішення проблеми свого розвитку у рамках всеукраїнського контексту. Підстави для такого висновку дає той факт, що лідери гагаузів не піднімають питання про якесь спеціальне етнічне територіальне утворення (типу ЕСО);

3) основні зусилля кримчаків та караїмів у процесі етнічного ренесансу зосереджуються на відродженні і підтриманні символів та знакових рис своєї самобутності: мови, пам'яток історії та культури. У випадку з цими етнічними спільнотами очевидно йдеться не про відтворення, репродукування себе як спільноти (принаймні цей мотив не є превалюючим), а швидше про збереження історичної пам'яті через збереження пам'яток історії і культури, про дуже специфічні етнічні групи населення України й інтегрування своєї історичної пам'яті в історичну пам'ять всього українського народу. Останній термін вжито тут у політичному контексті — всі громадяни України.

Щодо такої категорії громадян України, як “представники інших етносів”, то етнічний ренесанс у їхньому середовищі має обмежені можливості для свого вияву. Можливо, найхарактернішими його ознаками є усвідомлення належності до тієї чи іншої етнічності й співвіднесення себе з етносом, який розташований за межами України; спроби реанімувати свою історичну пам'ять через реалізацію інтересу до свого етнічного походження і етнічної батьківщини (не обов'язково у розумінні етнополітичного організму, але й у прив'язці до певного місця у цьому ЕПО, яке є тим чи тим етнічним ареалом); інтенсифікація зв'язків з етнічною батьківщиною.

Міжетнічна взаємодія. Термін “Міжетнічна взаємодія” був введений у вітчизняну етнологічну науку десять років тому (див.: Євтух В.Б. Концепции этносоциального развития США и Канады. — К., 1991; Євтух В.Б. Міжетнічна взаємодія у Карпатському регіоні: деякі методологічні проблеми дослідження // Українські Карпати — Львів, 1992; Євтух В.Б. Міжетнічна взаємодія в етноконтактній зоні // Українсько-польські стосунки — Кам’янець-Подільський, 1992; Євтух В.Б., Молчанов М.О., Суглобін С.І. Концептуальні засади етносоціологічних досліджень в Україні — К., 1992). На нашу думку, він дає змогу адекватно і об’єктивно (без ідеолого-оцінювальних постулатів) досліджувати етнонаціональні процеси у поліетнічному суспільстві, учасниками яких є представники різних етносів, зокрема у тому їхньому аспектові, коли йдеться про контакти етнічних спільнот у різноманітних виявах.

Підставою для введення терміну “міжетнічна взаємодія” у науковий обіг стали два моменти: 1) широко вживаний термін “міжетнічні (міжнаціональні) відносини” орієнтує на апіорно визначені висновки про позитивність чи негативність цього процесу, надаючи великого значення його керованості, й досить часто виключає його даність, природність, недетермінованість (мається на увазі мінімізація впливу соціальних чинників й природна необхідність вступати у взаємодію у результаті обставин, що не залежать від суб’єктів цього процесу); 2) існуючий термін “взаємодія” (interaction) й зокрема “символічний інтеракціонізм” засвідчив свою плідність у аналізові процесів суспільного буття, дійовими особами якого є різні, подеколи протилежні за своїми якісними характеристиками суб’єкти, й ця обставина спонукала до введення у етнологічні й етносоціологічні дослідження терміну

“міжетнічна взаємодія”. Останній є однією з форм вияву взаємодії в етнічній сфері розвитку суспільства.

Змістом поняття “міжетнічна взаємодія” є взаємодія представників різних етносів, які проживають в межах одного етнополітичного організму (держави), через безпосередні й опосередковані контакти на індивідуальному й груповому рівнях у всіх сферах суспільного життя, у результаті яких здійснюється обмін етнічною інформацією й під впливом котрих формуються уявлення один про одного (етнічні стереотипи), корегуються уявлення про самих себе (етнічні автостереотипи) й формується відповідна етнонаціональна ситуація в країні.

Ми пропонуємо таку структуру міжетнічної взаємодії: міжетнічні контакти, міжетнічне спілкування, міжетнічні зв'язки, міжетнічні відносини. Всі перелічені структурні елементи міжетнічної взаємодії реалізуються на двох рівнях — індивідуальному та груповому (колективному) безпосередньо (скажімо, пряме спілкування етнофорів у етноконтактній зоні) чи опосередковано (наприклад, через засоби масової інформації).

Всі названі елементи взаємопов'язані, але кожний із них має свої функціональні особливості. Скажімо, міжетнічне спілкування, міжетнічні контакти складають основу формування цілісної системи міжетнічних зв'язків. Вони можуть бути спорадичними, тимчасовими, безсистемними. Міжетнічні відносини представляють собою усталену систему, яка завершує формування структури міжетнічної взаємодії. На цьому рівні важливу роль відіграє колективний (груповий) стереотип представників різних етносів, які перебувають у постійній взаємодії, саме той, який західна етносоціологія включає в рамки антитези “ми — вони” (П.Роуз).

Зважаючи на важливість функціональних особливостей окремих елементів структури міжетнічної взаємодії дослідження кожного із них набирає великої ваги. У цьому контексті варто дослідити характер виникнення спілкування, встановлення контактів, формування відносин між представниками різних етносів; прослідкувати, за яких обставин спілкування і контакти переростають у систему міжетнічних відносин зі своїми закономірностями та особливостями; виявити фактори, які впливають на визначення функцій спілкування, контактів, відносин та характер взаємозв'язків між окремими елементами структури міжетнічної взаємодії. Оскільки ця структура існує не сама по собі, а лише у контексті відносин принаймні двох етнічних спільнот (наприклад, українці — угорці, росіяни — поляки, словаки — українці тощо), то вивчення структури дасть поштовх до з'ясування цілого кола питань, які пов'язані з сутністю етнічного фактора у суспільному житті України. В Україні міжетнічна взаємодія має два напрямки: а) домінуюча етнічна спільнота (український етнос) — меншинні спільноти (етнічні меншини); б) етнічна меншина — етнічні меншини. Завважимо, що для зазначених напрямків зовсім не властива просторова й часова дистанція, вони реалізуються одночасно, що й визначає синхронну різнонаправленість міжетнічної взаємодії.

Структура “міжетнічної взаємодії” реалізується на побутовому рівні, у процесі виробництва, суспільно-громадської діяльності представників етносів, які проживають в Україні, участі у політичних процесах. Поряд з розробкою теоретичної схеми міжетнічної взаємодії питання про реалізацію її структури представляє надзвичайно важливу дослідницьку проблему методологічного плану. Передовсім це дає змогу виявити

інтенсивність процесів маргіналізації, яка є об'єктивною закономірністю міжетнічної взаємодії, зафіксувати й простежити роль соціальних факторів у міжетнічних стосунках.

Продуктом міжетнічної взаємодії може бути (або принаймні міжетнічна взаємодія може стимулювати) утвердження: 1) інтегруючого типу етносоціального розвитку суспільства, коли етнічні спільноти інтегруються в україноетнічний суспільний контекст (в англomовній термінології — mainstream), зберігаючи свою етнокультурну самобутність; 2) дезінтегруючого типу етносоціального розвитку українського суспільства, коли з особливою силою виявляються: а) спротив інтеграції; б) регіоналізація; в) сепаратистські тенденції; 3) конфліктного типу етносоціального розвитку суспільства, коли на етнічному ґрунті виникають конфлікти у взаємодії між домінуючою спільнотою й меншинними спільнотами, або ж у взаємодії між меншинними спільнотами.

З'ясовуючи сутність міжетнічної взаємодії, варто мати на увазі, що більш чисельні етнічні спільноти не завжди виступають абсорбентами менш чисельних груп. Тут йдеться про об'єктивну закономірність міжетнічної взаємодії, а не штучно стимульовану ситуацію, за якої нехарактерна, скажімо, не домінуюча для певного регіону етнічність поглинає іншу етнічність (наприклад, русифікація).

Адекватна оцінка стану міжетнічної взаємодії в умовах українського суспільства може бути визначена за всебічного врахування місця і ролі у ній титульного етносу — українців, й зокрема важливості консолідаційних процесів у їхньому середовищі.

Особливості матеріальної й духовної культури (етнічної культури) етнографічних груп українців у процесі їхньої взаємодії з

іншими етнічними спільнотами, принаймні на побутовому рівні, мають перевагу над всіма іншими, зокрема й тими, які дозволяють об'єднувати їх етнонімом “українці”. Проте, це не є підставою для висновків про якусь окремішність (навіть суто етнічну) тієї чи іншої етнічної (або ж етнографічної) групи. Власне, йдеться про складності процесу формування тієї чи іншої етнічної спільноти (українці, угорці, німці, румуни, росіяни тощо). У результаті цього процесу вирізняються певні загальні ознаки етнічності (української, німецької, угорської тощо), за якими жителі регіону зараховуються до тієї чи іншої спільноти. Однак це не виключає збереження деяких відмінностей, що дозволяє в рамках однієї спільноти виділяти окремі групи, беручи за основу ту чи іншу ознаку (скажімо, гуцули в українській спільноті Карпатського регіону, меноніти у німецькій етнічній групі Сполучених Штатів, духобори у російській громаді США).

У процесі дослідження міжетнічної взаємодії можуть бути виявлені чинники, які визначають ефективність дії “силового поля” тієї чи іншої етнічної спільноти у міжетнічних стосунках, що позначається на рівні збереження й розвою відповідної етнічності чи її втрати й переході у іншу етнічність (явища, субстрати, адстрати, суперстрати).

Для визначення за запропонованою схемою сутності міжетнічної взаємодії та її впливу на етносоціальні процеси (інтегруючі, конфліктні, безконфліктні) з методологічної точки зору необхідно враховувати такі моменти, як політична ситуація в окремому регіоні й етнополітичному організмі (державному утворенні) в цілому, державна етнополітика, позиції суспільно-громадських рухів та політичних партій у питаннях етносоціального розвитку, стан стосунків України з країнами, де знаходиться ядро

етносу тих чи інших етнічних меншин, якість стосунків останніх з ядром відповідного етносу.

Вірогідні методики та теоретична база вивчення міжетнічної взаємодії обумовлюється характером предмета дослідження. Так, сюди входить системно-комплексний аналіз цілого ряду матеріалів. Це, зокрема, аналіз і характеристика законодавчих, державних документів з питань етнополітики, аналіз документів політичних партій і національно-культурних товариств, контент-аналіз публікацій масової періодики з питань міжетнічних контактів та взаємодії, збір і порівняльний аналіз соціокультурних показників різних етнічних спільнот, соціологічне опитування (інтерв'ю, анкетування) та етнопсихологічне тестування у середовищі окремих соціальних груп населення про їхні уявлення, оцінки, установки і орієнтації на міжетнічну взаємодію.

Теоретичною базою концепції міжетнічної взаємодії можуть бути парадигми відомих американських, канадських, європейських і російських етносоціологів та етнологів, які досліджували та які досліджують явища у етнонаціональному розвитку своїх країн (С.Арутюнов, Ю.Бромлей, С.Джільман, Р.Бретон, В.Коннор, Р.Коеп, В.Козлов, С.Ліберзон, Р.Лугман, П.Роуз, Б.Роузен, Е.Сміт, Р.Шермерхорн та інші). При розробці концепції міжетнічної взаємодії в Україні знадобиться критично проаналізований досвід дослідження міжетнічних відносин й етнополітичної ситуації у зарубіжних країнах і ті напрацювання, які є на цей час в українських етнологів та етносоціологів.

Місцегенація — процес біологічного змішання груп, які відрізняються у расово-культурному плані. Цей процес відбувається в основному у результаті змішаних шлюбів і веде до згладження

первісних відмінностей. Місцегенація інтенсивно відбувається у полі етнічних суспільствах й особливо у етноконтактних зонах, де взаємодіють різні етноси або ж їхні представники.

Конфлікт міжетнічний - це специфічна ситуація в стосунках між етнічними спільнотами, її частинами або ж її окремими представниками, змістом якої є змагання учасників цих стосунків за відповідні ніші у суспільному житті поліетнічної країни й у ході якого окреслюється протилежність інтересів та застосовуються будь-які засоби для реалізації цих інтересів та утвердження своєї етнічності в етнонаціональній структурі країни проживання.

Міжетнічний конфлікт відбувається в процесі міжетнічної взаємодії на рівні “більшість -- меншість” (або ж меншості, меншини) чи на рівні “меншість -- меншість”. У першому випадку можна говорити про макрорівень, оскільки тут задіяний рівень національний (мається на увазі принаймні один компонент -- більшість, котра, як правило, покриває всю територію країни), а в другому -- про мікрорівень (або ж про меншинний рівень).

Практика міжетнічних відносин свідчить, що конфлікт на рівні “більшість -- меншість” зазвичай розуміється як конфлікт між меншістю і владою, оскільки більшість у свідомості меншинних груп ототожнюється з владою. І дійсно, практично в усіх поліетнічних країнах представники більшості домінують у владних структурах. Щоправда, ця теза не цілком адекватно відтворює ситуацію в країнах, які свого часу входили до складу більших етнополітичних утворень (у державах, наприклад, СРСР чи соціалістичної Югославії). Так, скажімо, в Україні, у владних структурах досить вагомо був (і до цього часу залишається) представлений суто російський, або зрусифікований компонент.

Тому в нашій країні претензії меншинних груп до влади, за окремими винятками, не артикуються на етнічній основі, як, приміром, у Сполучених Штатах. Там виступи національних меншин проти влади на різних історичних етапах були водночас виступами проти англосаксонської більшості, оскільки владні структури були, як правило, представлені англосаксонцями.

У різні періоди історії поліетнічних країн світу фіксується чимало таких ситуацій у міжетнічній взаємодії, котрі можна визначати як міжетнічний конфлікт. Найпершими прикладами його в історії США були сутички між білим і афроамериканським населенням упродовж століть; до таких конфліктів можна віднести й гострі ситуації у стосунках між поляками і українцями у XVIII--XIX століттях; у різноманітних формах отримувала вияв ціла хвиля міжетнічних конфліктів (1960--1970 роки) у Сполучених Штатах, Канаді, поліетнічних країнах Європи. Типові приклади міжетнічного конфлікту дають відносини між англоканадською та франкоканадською частинами Канади; між валлійською і фламандською общинами Бельгії; між каталонською або ж баскською провінціями і центральною Іспанією (переважно на рівні провінція -- центральна влада) тощо.

На території колишнього Радянського Союзу низка міжетнічних конфліктів мала місце наприкінці 1970--1980 років (починаючи з Комі-Перм'яцького національного округу в 1979 році і продовжуючи Казахстаном, Узбекистаном та іншими колишніми радянськими союзними і автономними республіками, а також автономними областями та національними районами Російської Федерації). Гострі протистояння між росіянами і кримськими татарами виникали минулого року, коли було зроблено спроби встановлення релігійних символів (православних).

Найважливішими чинниками, які можуть стимулювати виникнення і розвиток міжетнічного конфлікту можна вважати такі: соціальні; політичні; культурні; психологічні; релігійні; ті, що перебувають у сфері управління та відносин регіональної й центральної влади; суто етнічні, які базуються на стереотипах (уявленнях) представників різних спільнот один про одного. Найпотужніше силове поле мають соціальні чинники, оскільки представники етнічних спільнот є, як правило, найбільш занедбаними в соціальному плані, потерпаючи від низького рівня життя, високого рівня безробіття, низького рівня освіти, обмежених можливостей доступу до соціальних благ (згадаймо, наприклад, ромів, гагаузів, румунів, кримських татар тощо). Винятки у цьому контексті становлять росіяни та євреї, соціальний статус котрих вищий за представників титульної нації -- українців. Це дає дослідникам підстави визначати міжетнічний конфлікт як особливий вид конфлікту соціального.

Оглядаючи причини міжетнічного конфлікту, можна зробити узагальнюючий висновок, що глобальною причиною конфліктів є змагання соціальних груп (а етнічна спільнота є одним із її різновидів) за здобуття гідних ніш у процесі суспільного розвитку країни.

У поліетнічних країнах це змагання значною мірою розвивається на базі етнічного чинника. Оскільки можливості таких ніш на певному статичному відтинку розвитку суспільства обмежені (мається на увазі той факт, що вони зазвичай зайняті представниками етнічних спільнот з більш потужним силовим полем), то конкурентне співіснування різних етнічних спільнот може набирати гостроти й досягати, за висновком американської дослідниці міжетнічної взаємодії Едні Бонасіч, стану етнічного

антагонізму, від якого лише крок до виникнення міжетнічного конфлікту.

З-поміж тих, хто задіяний у міжетнічному конфлікті, можна виділити таких дійових осіб (акторів): 1) учасники; 2) суб'єкти; 3) посередники. Власне, складність феномена “міжетнічних конфліктів” та його сучасне розуміння не вичерпуються таким поняттям, як “сторона конфлікту”. Щодо учасників конфлікту, то ними можуть виступати індивідууми, групи, організації, а також люди, які випадково опиняються в зоні конфлікту. Останні ситуації дуже часто спостерігаються на Північному Кавказі, в Ізраїлі. Суб'єктами конфлікту виступають ті, хто здійснює вплив на перебіг та вислід конфлікту. Зазвичай вплив суб'єктів визначається не лише певними особистісними чи груповими можливостями, але й інтересами. Отже, суб'єктами можуть бути представники органів виконавчої влади й місцевого самоврядування, політичних партій, громадських організацій тощо. Оскільки важлива роль в управлінні конфліктом належить посередникам, то вони є чи не найактивнішими акторами конфлікту. Крім окремих авторитетних особистостей посередниками можуть виступати і перераховані вище суб'єкти, однак їхня роль як посередників буде відрізнятися від ролі суб'єктів, оскільки вони вже перебирають на себе роль управління міжетнічним конфліктом і виконують функцію примирення.

Застосування тих чи інших підходів до регулювання міжетнічного конфлікту значною мірою залежить від форми його вияву. Серед можливих форм вияву конфлікту, що їх слід назвати конкретними, хоча ці форми вияву конфлікту можна розглядати як форми поведінки (більш широкої діяльності) акторів у міжетнічному конфлікті, найчастіше ми стикаємося з такими: 1) неприйняття меншістю цінностей, які сповідує й проголошує більшість; 2)

відмова під різними приводами виконувати рішення центральної влади; 3) протистояння між більшістю і меншістю з приводу принципових засад етнополітики держави (наприклад, відмови в наданні громадянства; заборони на професії; заходи, які спричинюють зміни в етнічному складі тих чи тих регіонів тощо); 4) вияви неповаги, вандалізму до культурних й історичних святинь тієї чи іншої етнічної спільноти (як правило, на рівні стосунків “меншість -- меншість”); 5) виштовхування представниками однієї національності представників іншої із престижних бізнесових ніш; 6) ксенофобія тощо.

З огляду на те, що конкретні форми вияву конфлікту можна класифікувати і як форми поведінки дійових осіб міжетнічного конфлікту, є підстави виділити три основні форми вияву конфлікту (очевидно, за характером дій акторів конфлікту) є: 1) стихійні конфлікти -- стихійні зіткнення масового характеру (таких на території колишнього Радянського Союзу було чимало -- Алма-Ата, Нагірний Карабах, Сумгаїт тощо); 2) організовані конфлікти (вони виростили з першої форми -- чеченська війна, військові дії в Придністров'ї); 3) наростання міжетнічної (міжнаціональної) напруги, агрегація етнічних (національних) почуттів, однак без стихійних насильницьких дій (мітинги, демонстрації, голосування -- Прибалтика).

Структуру міжетнічного конфлікту можна представити таким чином:

- *етнічне дистанціювання* (свідоме чи неусвідомлюване несприйняття етнокультурних й етнопсихологічних відмінностей інших етнічних спільнот);

- *етнічна неприязнь*;

- *етнічна ворожість;*
- *етнічна напруга;*
- *етнічна конфронтація;*
- *етнічний антагонізм.*

Етнічне дистанціювання (етнокультурна дистанція) визначається етнічними характеристиками індивідуума чи всієї спільноти, які вирізняють їх з-поміж інших. Скажімо, кожна з етнічних спільнот України (нагадаю, що в Україні мешкають представники близько 130 етносів) має свої усталені етнічні риси, й у рамках парадигми відносин “ми -- вони” ці риси відіграють особливу роль -- формують самобутню спільність, несхожу на іншу, й складають основу для порівняння себе з іншими. Тут можна навіть не заглиблюватись у детальний аналіз відмінностей, адже просте спостереження (в даному випадку не йдеться про метод соціологічного дослідження) дає змогу фіксувати відмінності, передовсім культурні, в українців і грузин чи то в білорусів і німців, або ж в угорців і румунів. Дистанціювання починається тоді, коли представники інших етнічних спільнот починають фіксувати відмінні від своїх способи сприйняття навколишнього світу (сюди включаються як люди, так і біолого-географічне довкілля) й реагування на його явища. У ході цього порівняння на цій стадії міжетнічної взаємодії й виникнення потенційного конфлікту можуть проявлятися дві тенденції: перша отримує вираження у формуванні можливостей до зближення, основою якого стає прагнення опанувати й зрозуміти іншу, ніж власна, етнічність; друга -- в дистанціюванні, а подеколи й у протиставленні себе іншим. Якщо переважає друга тенденція, то очевидним стає етнічне дистанціювання й можна вважати, що таким чином закладаються основи для майбутнього конфлікту.

Наступний компонент (стадія) *етнічна неприязнь* може вважатися власне початковою стадією міжетнічного конфлікту. Етнічна неприязнь, як і кожне явище міжетнічної взаємодії, зумовлюється цілою низкою факторів. В її основі лежить несприйняття людей з відмінною від своєї культурою, ментальністю. Як правило, таке ставлення до інших базується на системі етнічних стереотипів, зазвичай не позитивних, а ще більш точно -- неадекватних, а подеколи й негативних. Самі ж стереотипи формуються на основі тієї інформації, якою володіють учасники міжетнічної взаємодії. Ця інформація складається із знань, почерпнутих у результаті контактів, спілкування з представниками інших етнічностей, із ЗМІ, художньої та наукової літератури, історичних джерел -- і не в останню чергу усних переказів певних історій, епізодів із життя етнічних спільнот (досить часто забарвлених певними упередженнями) тощо.

Етнічна ворожість є концентрованим вираженням етнічної неприязні, яка має чітко визначений об'єкт, на котрому фокусується негативне ставлення представників інших спільнот. Зазвичай таке негативне ставлення формується цілеспрямовано через засоби інформації. Такі випадки фіксуються щодо євреїв, кримських татар, ромів, а ще більшою мірою до іммігрантів -- вихідців з країн Африки, Південно-Східної Азії, арабів тощо.

У структурі міжетнічного конфлікту *етнічна напруга* є комплексним феноменом, що формується під впливом різних факторів, але передовсім соціальних і політичних. Етнічна напруга на відміну від етнічної неприязні й етнічної ворожості, котрі, як правило, є ознакою міжетнічної взаємодії на індивідуальному рівні, виявляється на груповому (колективному) рівні міжетнічної взаємодії, оскільки вона охоплює певну частину спільнот. Тут вже

йдеться про групові інтереси й змагання за їх задоволення. Власне, вже на цьому етапі можна говорити про боротьбу за соціальні, економічні, політичні й культурні ніші в суспільному розвитку поліетнічної держави. Виявами міжетнічної напруги на рівні відносин “більшість -- меншість” можуть бути різкі заяви меншості щодо дискримінації її більшістю в різних сферах суспільного життя, відмова більшості враховувати інтереси меншості. Типовим прикладом таких відносин є відносини колишніх депортованих та членів їхніх сімей, які вже повернулися й ще повертаються до Криму, і владних структур півострова. У взаємодії на рівні “меншість -- меншість” виявом етнічної напруги виступає відмова від підтримки вимог однієї меншості іншою, поширення негативних етнічних стереотипів, відмова від участі в заходах, які проводить та чи інша етнічна спільнота.

Етнічна конфронтація є тим компонентом міжетнічного конфлікту, який реалізується у протиставленні інтересів однієї етнічної спільноти іншій або ж на рівні більшості і меншості й у прагненні вирішити проблемні питання за власними сценаріями. Як стадія розвитку міжетнічного конфлікту етнічна конфронтація стимулює його ескалацію й спонукає учасників конфлікту до рішучих дій у вирішенні проблем, які стали предметом міжетнічного конфлікту. Якщо інші компоненти (стадії) міжетнічного конфлікту мають переважно стихійний характер, то для етнічної конфронтації дедалі більшою мірою стає властивою організованість (керованість з боку лідерів етнічних рухів).

Найвищою точкою в структурі міжетнічного конфлікту є *етнічний антагонізм*, який виростає з етнічної напруги та конфронтації й характеризується жорстоким змаганням за престижні ніші в суспільному житті поліетнічної країни. Етнічний антагонізм,

власне, завершує формування структури міжетнічного конфлікту. Дослідники цієї проблеми привертають увагу до домінуючої ролі економічних факторів в ескалації етнічного антагонізму. Щоправда, в 1990-і роки конфліктологи, дедалі більшою мірою звертають увагу на силу інших факторів, передовсім “конфронтації з приводу цінностей ідеальних”. Власне, така думка випливає з твердження про те, що “конфлікти, які розгортаються в сучасних індустріально розвинутих суспільствах, осмислюються не стільки як зіткнення з приводу тих чи інших матеріальних цінностей (конфлікти інтересів), скільки як конфронтація з приводу цінностей ідеальних (конфлікт визнання)”. Сфера міжетнічних відносин дійсно є тією сферою, де, можливо, боротьба за визнання проявляється найбільш рельєфно, і тут символічний вимір може відігравати більшу роль, ніж практична користь. Дослідники наводять як приклади виступи словенської меншості в Австрії на початку 1970-х років, причиною яких стала спроба місцевої адміністрації федеральної землі Кертнен замінити двомовні (словенсько- та німецькомовні) покажчики на вулицях на одномовні (німецькомовні), та вимоги угорців Словаччини щодо можливості здобуття освіти рідною мовою й уживання її в непобутовій сфері (кінець ХХ століття). Дещо подібні ситуації виникають і в Україні, що засвідчують вимоги угорців, румунів, кримських татар сформувати “закриті” цикли підготовки фахівців рідною мовою (від дитячого садка до вищого навчального закладу).

Запобігання міжетнічним конфліктам є одним з елементів етнополітичного менеджменту, а у вузькому значенні -- управління конфліктом. Останнє передбачає “не усунування конфлікту”, а “контроль” за ним, “регулювання”, “вирішення”. За К. Мітчеллом, існує трирівнева схема впливу на конфлікт: 1) уникнення конфлікту, тобто запобігання його виникненню; 2) запобігання виникненню

можливих негативних наслідків конфлікту; 3) вирішення конфлікту, тобто усунення його причини і примирення сторін, які перебувають у стані конфлікту.

Оскільки міжетнічні конфлікти реалізуються на двох рівнях: 1) більшість -- меншість і, як правило, влада -- етнічні спільноти; 2) меншість -- меншість, то й система запобігання їм має формуватися з урахуванням цих особливостей. Однак є загальні умови, які визначають можливості попередження міжетнічних конфліктів та їх вирішення. До таких передовсім належить існування ефективної законодавчої бази, яка передбачає наявність концепції етнонаціонального розвитку, законів та нормативних актів. Питання законодавчої бази етнонаціонального розвитку, яка передбачає й умови запобігання та розв'язання міжетнічних конфліктів, актуальні й для України. Зрештою, законодавство є чи не найдієвішим механізмом інституціоналізації міжетнічного конфлікту, найпершим і найнеобхіднішим елементом процедури врегулювання відносин сторін, які перебувають у протиборстві. Під інституціоналізацією конфлікту фахівці найчастіше розуміють ідентифікацію учасників конфлікту, окреслення рамок його протікання, можливих процедур його вирішення. Певні можливості для цього ми знаходимо в Законі України “Про національні меншини в Україні” (1992 р.), “Про освіту” (1991 р.), “Основи законодавства України про культуру” (1992 р.), “Про місцеве самоврядування в Україні” (1997 р.) тощо. Однак чинне українське законодавство в галузі етнонаціонального розвитку переважно орієнтоване на задоволення потреб етнокультурного розвитку етнічних меншин України та певною мірою регулювання відносин між державою і етнічними спільнотами, а відтак практично не передбачає механізмів регулювання відносин між різними компонентами етнонаціональної

структури українського суспільства. Удосконалюючи чинне законодавство з проблем етнонаціонального розвитку, варто врахувати і даний момент. Важливим кроком у цьому напрямку має стати прийняття концепції державної етнонаціональної політики України та закону України про національно-персональну автономію. В рамках останньої можна виписати положення про врегулювання конфліктних ситуацій у відносинах між різними етнічними спільнотами України.

Актуальним у цьому контексті має стати розробка спеціальних програм, які передбачають певні пільги для найбільш занедбаних етнічних спільнот чи таких, котрі в силу об'єктивних чи суб'єктивних обставин зникають як соціальні групи. Такі програми передбачають квотне представництво етнічних спільнот в органах законодавчої й виконавчої влади, особливо на регіональному й місцевому рівнях, де, за законами вправного етнополітичного менеджменту, мають вирішуватися питання соціально-економічного та етнокультурного розвитку меншин; стимулювання доступу їх до освіти, культури; певні квоти згідно з концепцією таких програм мають існувати при працевлаштуванні тощо.

Розробка і впровадження “програм позитивних дій” набуває актуальності й для України. Сьогодні за умов активізації етнічних рухів, зростання ролі етнічного фактора в міжнародних та міждержавних відносинах намагання поліетнічних держав, зокрема Європи, розв'язувати конфліктні ситуації в міжетнічній взаємодії шляхом задоволення потреб етнокультурного й соціального розвитку різних компонентів етнонаціональної структури суспільства змушують Україну вдаватися до пошуку різних форм регулювання конфліктів, у тому числі й до розгляду можливості застосування “позитивних дій”. Для України як країни, що

перебуває в процесі трансформації з тоталітарного у хоча б квазідемократичне суспільство, впровадження таких програм виявляється непростим. І не лише через брак коштів на програми -- адже за умов скрутного соціально-економічного становища 90 відсотків населення країни дуже важко знаходити аргументи на користь запровадження таких програм. І тут, безумовно, толерантність у суспільних відносинах, і в міжетнічних зокрема, відіграє надто вагомую роль.

Тому іншим важливим моментом запобігання конфліктним ситуаціям є формування системи толерантності у міжетнічній взаємодії. Ця система включає цілу низку заходів, зокрема тих, котрі передбачають поглиблення інформованості про сторони, які взаємодіють (шляхом видання літератури з історії та культури етнічних спільнот, включення предметів та курсів з історії та культури спільнот до навчальних планів у школах і вищих навчальних закладах; проведення спільних багатоетнічних акцій на всеукраїнському та регіональному рівнях тощо).

На управління міжетнічним конфліктом відчутний вплив справляє зовнішній фактор. В останній включаються прийнята міжнародна практика вирішення проблем етнонаціонального розвитку та відносини між державами у частині, що стосується становища етнічних меншин, які походять з тієї чи іншої країни. Україні варто теж працювати й у цьому напрямку й у рамках дво- та багатостороннього співробітництва приділяти більше уваги тим заходам, які попереджують конфліктогенні ситуації, сприяють розв'язанню конфліктів. Мається на увазі допомога з боку етнічних батьківщин у задоволенні потреб етнокультурного розвитку відповідної меншини. З огляду на це варто інтенсифікувати роботу

двосторонніх комісій з питань забезпечення прав меншин, які довели свою ефективність саме в такій діяльності.

Надзвичайно важливим фактором для утримання оптимального балансу між прагненнями національно-патріотичних сил до утвердження не віртуальної, а насправді незалежної української держави і могутньою хвилею етнічного відродження національних меншин є зовнішньополітичні пріоритети й орієнтації України: скажімо, орієнтація на інтеграцію в європейське співтовариство держав вимагає прийняття й адаптації себе до тих правових норм, які утвердились у цьому співтоваристві. А загальноєвропейські норми у сфері етнонаціонального розвитку і міжетнічної взаємодії зорієнтовані на концепцію плюралістичного розвитку суспільств, побудову такої системи регулювання відносин між домінуючою етнічною більшістю і меншинними етнічними групами населення, котра повинна запобігати виникненню конфлітогенних ситуацій у їхній взаємодії.

Є ще одна надзвичайно актуальна умова на шляху до безконфліктного розвитку українського поліетнічного суспільства -- це децентралізація й деконцентрація влади й зокрема процесу прийняття рішень, які стосуються етнонаціональної сфери, та забезпечення участі в цьому представників етнічних спільнот. Власне, децентралізація влади є суттєвою ознакою демократичності суспільства. До того ж, оскільки етнічні спільноти за окремими винятками розселені дисперсно (розсіяно) по всій території країни, то децентралізована модель управління етнонаціональним розвитком може виявитися для України досить ефективною. Вона потрібна в таких масштабах, щоб інтереси однієї групи населення або ж приватної асоціації не перешкоджали утвердженню державної і громадянської єдності (тобто національних стандартів економічної

діяльності, комунікації, освіти, охорони здоров'я, правил руху і т. ін.). Децентралізація має на меті утворення місцевих урядових або адміністративних органів шляхом укладання угоди з центром про частково обмежену автономію. Їх варто розвивати в рамках державного ладу країни і за цього поєднувати чинні механізми влади з формами політичної співпраці меншості і більшості.

Адаптація культурна — діалектично суперечливий і нерозривний процес пристосування суспільства в цілому і окремих його членів до умов природного середовища, а також зворотній вплив суспільства через систему виробництва на середовище. Процес взаємодії суспільства і природи є складним, багатоаспектним і багаторівневим. Одні лінії зв'язків мають прямий, безпосередній характер, але значно більша їхня частина має опосередкований характер. У цій взаємодії проміжним, корегуючим механізмом виступає культура. Завдяки культурі спільність зберігає свою цілісність, унікальність, визначеність. Через культуру здійснюється спадковість, отже забезпечується існування етносу у часі.

Існування етнічної спільності в одному і тих же природних умовах вело до консервації її досвіду у навичках природокористування та формах поведінки. Вироблялись стійкі звички, формувалися стереотипи, складалися традиції. Вони закріплювалися у процесі етнізації, відтворювалися у повсякденній діяльності.

Оскільки багато традицій сформувалось як стійкі прийоми взаємовідносин людини, людських колективів саме з даним природним середовищем, то і дана територія сприймалась як звична, своя, рідна. Вона була близькою, знайомою, зрозумілою на відміну

від інших територій, що були незрозумілими, незнайомими, небезпечними, ворожими.

Більш того, природа, клімат, ландшафт, осмислені етносом, і ввійшли до його культури. Оспівані, опоезовані у фольклорі, в усній народній творчості вони закріплені у структурі свідомості особистості в процесі етнізації як вищі цінності. Вони стають часточкою її особистості. Тому в ієрархії цінностей особистості вони займають високі місця. Людина по-особливому відчуває їх. Вони хвилюють її, бентежать, навіюють приємні спогади. Вони входять у складне почуття любові до Батьківщини.

Культурного поділу праці теорія запропонована американським етносоціологом М.Хехтером. Згідно з цією теорією представники тих чи інших етносів мають нахил до певного виду розумової чи фізичної діяльності і займаючись саме нею, ефективно досягають найпомітніших успіхів. Теорія культурного поділу праці базується на етнокультурних та етнопсихологічних характеристиках груп чи індивідів. За умов нормального функціонування економіки й адекватного структурування ринку праці, коли існує великий діапазон вибору сфер зайнятості й відсутня дискримінація недомінуючих груп населення за етнічними ознаками, ця теорія є позитивним механізмом регулювання виробничих відносин у поліетнічному суспільстві.

Однак у більшості випадків, й особливо у кризових економічних ситуаціях, коли падає обсяг виробництва, зростає рівень безробіття, а відтак і конкуренція на ринку праці, то теорія культурного поділу праці відіграє роль регульованого й керованого механізму й використовується домінуючою більшістю для утвердження своїх переваг над дискримінованими меншинами. У

країнах Західної Європи й Сполучених Штатах спостерігається закріплення іммігрантів з інших країн у тих сферах, де концентрується малокваліфікована праця. Така ситуація значною мірою обґрунтовується етнокультурними та психологічними чинниками. Врахування специфіки праці й етнокультурних і етнопсихологічних характеристик працездатного населення України, до чого спонукає теорія культурного поділу праці, може прискорити перехід до ринкової економіки, зокрема у налагодженні малого й середнього приватного бізнесу, який на початковому етапі цього переходу відіграє чи не вирішальну роль. Крім того, знайомство з теорією культурного поділу праці та бажання застосувати її положення на практиці значною мірою могли б сприяти вирішенню проблем з розселенням та забезпеченням зайнятості представників депортованих народів, які повертаються в Україну, переважно до Криму. В обставинах невідповідності інфраструктури прийняти репатріантів й забезпечити їх роботою у рамках державних програм формування умов для розвитку приватного етнічного бізнесу, у полі якого підтверджується валідність теорії культурного поділу праці, дозволило б пом'якшити проблеми безробітності й стимулювати процеси соціальної адаптації тих, хто повернувся із депортації на постійне місце проживання до Криму. Сьогодні можна констатувати, що прийняті урядом України “Програма адаптації та інтеграції в українське суспільство депортованих кримських татар, а також осіб інших національностей, відродження і розвитку їх культури і освіти” та “Програма розселення та облаштування депортованих кримських татар та осіб інших національностей, які повернулися в Автономну Республіку Крим на постійне проживання, на період до 2005 року” не враховують етнічних особливостей у сфері зайнятості репатріантів та їхніх нащадків.

Етнокультурна дистанція— різниця у рівні розвитку і відмінностей між культурами людських спільнот, в основі якої лежать такі чинники, як етнічне походження, етнічні звичаї, традиції. Етнокультурна дистанція виявляється передовсім у процесі міжетнічного спілкування й особливо вона акцентується (свідомо чи несвідомо) за умов етнічного ренесансу, коли представники тих чи тих спільнот надають великої ваги своєму етнічному походженню, активно виокремлюють себе у системі міжетнічних стосунків.

Надмірна акцентуація відмінностей у культурі одного етносу від іншого за несприятливих умов може сприяти (особливо, коли це здійснюється цілеспрямовано й свідомо запрограмовано) протиставленню етносів.

Етнополітичний організм (ЕПО) — термін використовується для визначення людської спільноті, об'єднаної в рамках одного територіально-адміністративного утворення — держави. ЕПО, як правило, є поліетнічним, оскільки у сучасному світі практично не існує етнічно однорідних держав. Лише кілька їх можна умовно зарахувати до останніх, тут основна етнічна спільнота налічує майже сто відсотків населення.

На середину 1970-х років за ступенем поліетнічності країни поділялися таким чином: 9% (12 країн) — основна етнічна більшість складала близько ста відсотків населення; 18,9% (25 країн) — основна етнічна більшість становила 90% усього населення; ще у 25 країнах (18,9%) вона наближається до 75-89%; в 31 країні (23,5%) — вона складає від 50 до 74% населення; у деяких випадках

кількість етнічних груп в одній країні перевищує 100, а у 53 країнах (40,2%) їх нараховується п'ять.

Щоправда, у кінці ХХ-го — на початку ХХІ-го ст. ця картина дещо змінюється у зв'язку з розпадом великих поліетнічних країн і утворенням нових самостійних держав. У багатьох випадках, залишаючись поліетнічними нові країни тяжіють до однорідності, принаймні основна етнічна більшість складає більш вагомий відсоток усього населення.

Етнонаціональна структура сучасного ЕПО складається із титульної етнічної спільноти, котра за поодинокими винятками дає назву ЕПО — (Україна, Франція, Німеччина тощо) та етнічних меншин або ж невеликих груп вихідців із того чи іншого етносу. В Україні сьогодні мешкають представники близько 130 етносів.

ЕТНОПОЛІТИЧНИЙ МЕНЕДЖМЕНТ

Поняття “**етнополітичний менеджмент**” — досить нове. І не лише для вітчизняної науки і практики, але й для зарубіжної. Саме словосполучення у літературі зустрічається поки що рідко. Скажімо, у книзі «Менеджмент етнічної напруженості на пострадянському просторі» під редакцією М.Дрогобицької (США) вживається термін “етнічний менеджмент”. Терміном “етнічний менеджмент” («менеджмент різноманітності») користуються автори книги “Багатокультурність у Канаді” А.Флерас та Ж.Еліотт. В українській літературі вперше термін “етнополітичний менеджмент” з'явився в “Етнічному довіднику”. Можна погодитися, що “Етнополітичний менеджмент” (від англійського, management — влада, мистецтво управління, органи управління) є складовою частиною системи державного менеджменту (управління), що здійснює контрольні-регулятивні функції держави у сфері міжетнічних відносин.

У структурі етнополітичного менеджменту можна виділити такі рівні: 1) стратегічний – рівень прийняття етнополітичних рішень (Президент, Парламент); 2) тактичний – розробка конкретних методів, заходів, підходів та засобів впровадження прийнятих рішень (відповідні органи у структурі Кабінету Міністрів); 3) оперативний – реалізація державної етнополітики у регіонах та відслідковування результатів впровадження минулих рішень (регіональні підрозділи органів державного управління).

Головними функціями етнополітичного менеджменту є: 1) правова – розробка та законодавче оформлення імперативних настанов (законів, указів тощо) з урахуванням науково-теоретичних (економічних, правових, соціологічних та інших) розробок та різноманітних факторів (етноспихологічних, етнокультурних) які впливають на реалізацію державної етнополітики; 2) контрольна – контроль за виконанням законодавчих та нормативних актів у сфері міжетнічних відносин; 3) організація взаємодії – створення регіональної структури управління.

Серед методів етнополітичного менеджменту можна виділити; 1) прогнозування – на підставі інформації, отриманої при здійсненні постійного моніторингу етнонаціональних процесів; 2) адміністративні – організаційного регламентування, тобто через закони, декрети, постанови, укази, статути та інші; 3) моделювання – створення моделей розвитку майбутніх управлінських ситуацій у галузі державної етнополітики; 4) економічних – шляхом фінансової підтримки різних сфер розвитку етнічних меншин; 5) надання соціальних пільг та гарантій представникам етнічних меншин; 6) політичних – сприяння діяльності громадських та політичних організацій етнічних меншин; 7) правове регулювання взаємодії

етнічних спільнот країни проживання (home state) з ядром відповідного етносу країни походження (kin state).

Метою етнополітичного менеджменту є запобігання міжетнічних конфліктів шляхом впровадження дійових заходів на різних етапах їхнього розвитку; сприяння формуванню в державі інтегруючого типу етносоціального розвитку суспільства”.

На сьогоднішній день вимальовується структура етнополітичного менеджменту. Її можна розглядати на двох рівнях: 1) операційному (управлінському) та 2) імплементаційному (розробка і реалізація заходів, які забезпечують виконання державної етнополітики). До певної міри ці два рівні переплітаються передовсім у плані участі управлінських структур у розробці та здійсненні заходів.

Отже, перший рівень включає:

- Центральний орган виконавчої влади (нині – це Державний комітет України у справах національностей та міграції);

- органи місцевої виконавчої влади (управління (відділи) у справах національностей та міграції).

Зміст другого рівня визначають:

- Державні програми, які здійснюються у тих чи інших сферах державної етнополітики;

- спеціальні програми;

- регіональні програми;

- окремі заходи, розробка й реалізація котрих зумовлюється ситуацією, що складається на певний час.

Проаналізуємо, бодай коротко, зміст та еволюцію складових структури етнополітичного менеджменту.

Щодо управлінського рівня, то його історія започатковується у 1991 році, коли Постановою Кабінету міністрів УРСР було прийнято

рішення про створення при Кабінеті Міністрів Комітету у справах національностей. У структурно-функціональному плані Комітет складався із чотирьох підрозділів, три з яких безпосередньо займалися регулюванням у сфері міжнаціональних (міжетнічних) відносин; відділ правового регулювання і контролю за виконанням законодавства з національних питань; відділ по розвитку національних утворень, культур і мов.

У Положенні про Комітет у справах національностей (затверджений Постановою Кабінету Міністрів УРСР 12 лютого 1992 року) вперше йшлося про державну політику у сфері міжнаціональних відносин. Згідно зі згаданим документом, “Комітет у справах національностей при Кабінеті Міністрів України є центральним органом державного управління. Комітет проводить єдину державну політику в сфері міжнаціональних відносин з урахуванням традицій, особливостей і потреб кожної нації та національної групи”.

Наступним помітним кроком в еволюції центрального органу виконавчої влади було створення Міністерства України у справах національностей та міграції (Указ Президента України від 26 квітня 1993 року). Таке міністерство з’явилося не випадково – воно стало адекватною реакцією на важливість феноменів, які є предметом його діяльності, а також реалізацію Закону України “Про національні меншини в Україні” (прийнятий Верховною Радою України 26 червня 1992 року).

У структурі утвореного Міністерства функціонували такі підрозділи, які формували і здійснювали етнополітику: управління у справах національних меншин; управління у справах української діаспори та етнонаціонального розвитку; управління у справах міграції, біженців та депортованих; інформаційно-аналітичне

управління. Як бачимо із структури міністерства, діапазон діяльності центрального органу виконавчої влади у сфері етнополітики значно розширився: він включає також такі об'єкти, як депортовані та міграції. Останнє відбивало реалії, що склалися на кінець 1980-х – початок 1990-х років, а саме інтенсивне повернення до Криму із депортації кримських татар та зростання міграційних потоків в Україну і через Україну. Крім того, спеціальний підрозділ займався питаннями інвестицій, необхідних для облаштування депортованих. Відповідно до змін, які відбувалися у соціально-політичних процесах та у етнонаціональному розвитку України, розширювалося коло завдань, котрі мало вирішувати міністерство.

Чергова реорганізація центрального органу виконавчої влади у сфері етнополітики відбулася у 1994 році. Указом Президента України від було утворено Міністерство України у справах національностей, міграції та культур. Його функціональна діяльність у сфері міжетнічних стосунків та міграцій залишалася у межах, визначених положенням про попереднє міністерство. Те ж саме можна сказати і про наступну реорганізацію. Згідно з Указом Президента України від 26 грудня 1995 року міністерству була повернена його первинна назва – Міністерство України у справах національностей та міграції. Його функції та завдання були автентичними тим, які виконувало попереднє міністерство, за винятком тих, які були пов'язані з релігійними питаннями. Щоправда, у самій структурі міністерства відбулися певні зміни – питаннями етнополітики займалися такі підрозділи: управління етнонаціональних процесів в Україні та у справах української діаспори; управління національних меншин; управління у справах депортованих; управління у справах біженців та міграції; управління ситуативного аналізу та інформаційного забезпечення; управління

правового регулювання, а також радник з етнопонаціональних проблем Криму, радник у справах української діаспори.

У контексті змін у структурі міністерства звертає увагу такий аспект: вперше вводиться поняття про етнопонаціональні процеси в Україні, а в управлінні етнопонаціональних процесів в Україні та у справах української діаспори виокремлюється відділ міжнаціональних відносин та етнополітики.

Ці зміни, на перший погляд незначні, є суттєвими для еволюції державної етнополітики і вони стали результатом: 1) врахування важливості на цьому етапові питань державного регулювання етнопонаціональними процесами; 2) усвідомлення у середовищі виконавчої влади того факту, що українська діаспора є складовою частиною українського етносу; 3) необхідності приділення більшої уваги етнопонаціональним процесам у Криму (поза питаннями облаштування депортованих), зокрема більш активного включення Криму в етнополітичний контекст України в цілому.

Перманентний процес реорганізації центрального органу виконавчої влади у сфері етнополітики є результатом кількох обставин: 1) пошуку оптимального і ефективного органу, структура і діяльність якого була б адекватною складності самого феномена етнополітики та умов, у яких відбувається становлення самостійної української держави; 2) рівнем (на мій погляд, недостатнім) усвідомлення вищими органами законодавчої та виконавчої влади необхідності існування єдиного управлінського органу у системі виконавчої влади.

Щодо другого рівня структури етнополітичного менеджменту (імплементаційного), то про нього мова може йти більше у плані перспективи, оскільки сьогодні із перелічених заходів, які ми зараховуємо до цього рівня, здійснюється дуже обмежена кількість.

Нагадаємо, що на сьогоднішній день укладено кілька таких угод: Угода між Україною та Федеративною Республікою Німеччиною про співробітництво у справах осіб німецького походження, які проживають в Україні” (вересень 1996 р.), “Угода між Міністерством України у справах національностей та міграції і Департаментом міжнаціональних відносин при Уряді Республіки Молдова про співробітництво з питань міжнаціональних відносин” (лютий 1996 р.), “Угода між Державним комітетом України у справах національностей та міграції і Департаментом з регіональних проблем та національних меншин при Уряді Литовської Республіки про співробітництво з питань національних відносин” (лютий 1997 р.).

У контексті етнополітичного менеджменту важливу роль відіграють спеціальні програми, як от “Комплексні заходи щодо розвитку культур національних меншин України на період до 2005 року”, “Заходи щодо державної підтримки збереження культурної спадщини кримських караїмів і кримчаків на період до 2005 року” тощо.

Окремими заходами у контексті етнополітичного менеджменту є постанови Кабінету Міністрів, плани, які розробляються Держкомнацміграції, як правило, у співпраці з іншими міністерствами та відомствами, всеукраїнські наради тощо.

У контексті формування державної етнополітики з’являються й інші елементи етнополітичного менеджменту, як от Дорадча рада голів громадських об’єднань національних меншин, експертні групи (вони створюються при Держкомнацміграції та інших органах державного управління).

Бізнес етнічний — цим поняттям позначається, з одного боку, підприємництво, що характерне для представників етнічних меншин у поліетнічному суспільстві, а з другого — культивування традиційних промислів, котрі властиві тому чи іншому етносові або його частинам, розташованим у іноетнічному середовищі. У західних поліетнічних країнах етнічний бізнес іменується малим або іммігрантським бізнесом. Таке його визначення було зв'язане з тією обставиною, що іммігранти, які, скажімо, прибували до США, були обмежені у виборі сфери зайнятості і, як правило, концентрувалися у найменш престижних галузях. Поряд з цим іммігранти з тих чи інших країн виявляли себе вправними професіоналами у конкретних сферах зайнятості, як, наприклад, корейці — у вирощуванні та продажі овочів, вихідці з Росії єврейського походження — таксистами, мексиканці — у сфері ресторанного бізнесу, індіанці — у художніх промислах, й досягли у цих сферах помітних успіхів. Ці успіхи певною мірою пояснюються з точки зору теорії культурного поділу праці як результат впливу культурних традицій того чи іншого етносу.

В Україні етнічний бізнес, оскільки його результати значною мірою залежать від етнокультурних та етнопсихологічних характеристик певного етносу, може відіграти важливу роль у становленні дрібного й середнього підприємництва у перехідний період до ринкової економіки. Структура етнічного бізнесу та його місце у суспільному розвитку є продуктивною темою етносоціологічних досліджень, і зокрема у контексті міжетнічної взаємодії у поліетнічному суспільстві.

У зв'язку з цим у деяких західних країнах, зокрема у Сполучених Штатах Америки, сформувалася своєрідна структура ринку робочої сили і останній дістав назву “сегментований ринок

праці”. Згідно із його концепцією ринок праці у поліетнічних країнах, принаймні США, складається із двох сегментів (секторів) — первинного і вторинного. У першому зосереджуються представники високооплачуваних професій (підприємці, менеджери, лікарі, митці, письменники) і, зазвичай вихідці із англосаксонського ядра американської нації (у політичному сенсі цього терміна), у другому — навпаки, представники низькооплачуваних професій (робітники, зайняті у сфері послуг тощо), як правило, вихідці із іммігрантських спільнот.